

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΩΪΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΟΝ ΣΚΩΤΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

Στην μελέτη αυτή εξετάζω την παρουσία του Ζήνωνος και γενικότερα της στωϊκής φιλοσοφίας στον σκωτικό Διαφωτισμό, έντοπίζοντας την πρόσληψη ιδεών αλλά και αναφορές στον Ζήωνα και σε άλλους εκπροσώπους του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος της αρχαιότητας από Άγγλους και Σκώτους φιλοσόφους του 18ου αιώνα που ασχολήθηκαν κυρίως με την ηθική των Στωϊκών. Ο Στωϊκισμός, μιά από τις πλέον σημαντικές φιλοσοφικές σχολές της αρχαιότητας, συνδέεται με την διδασκαλία του Ζήνωνος του Κιτιέως στην Αθήνα του 3ου π.Χ. αιώνα¹ και υπήρξε μιά από τις πλέον δημοφιλείς φιλοσοφίες της ελληνιστικής εποχής, κυρίως όμως των ρωμαϊκών χρόνων, αφού τις ηθικές και πολιτικές απόψεις αυτού ασπάσθηκαν άνθρωποι όλων των κοινωνικών στρωμάτων, από τον δούλο Επίκτητο μέχρι τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο. Ο Στωϊκισμός υπήρξε, ωστόσο, και ένα από τα διαρκέστερα φιλοσοφικά ρεύματα της αρχαιότητας, ενώ η επίδρασή του είναι εμφανής στην δυτική ευρωπαϊκή παράδοση τόσο κατά την ύστερη αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα όσο και κατά την Αναγέννηση και τους νεώτερους χρόνους, επίδραση που φθάνει μέχρι την εποχή μας².

Ειδικότερα, στην Σκωτία κατά τον 18ο αιώνα η στωϊκή φιλοσοφία συνιστά αντικείμενο συζητήσεων μεταξύ των μετριοπαθών Σκώτων *literati* και ενσωματώνεται στη διδακτική πρακτική των σκωτικών πανεπιστημίων αλλά και στην εκκλησιαστική κηρυγματική ή όποια υποστηρίζει την ατομική αρετή ενός χριστιανικού Στωϊκισμού³. Πράγματι, παρά την επίθεση του Bacon κατά των αρχαίων, και ιδιαίτερα κατά του Αριστοτέλους, επιδεικνύεται στους νεώτερους χρόνους ιδιαίτερο ενδιαφέρον για φιλοσοφικές σχολές της αρχαιότητας, όπως ο Έπι-

1. Πβ. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ., *Βίων φιλοσόφων συναγωγή*, 7, 2-3.

2. Πβ. J. SELLARS, *Stoicism*, *Acumen*, 2006, σσ. 135-157. M. SPANNEUT, *Permanence du Stoïcisme: De Zénon à Malraux*, Gembloux, Duculot, 1973 και S. K. STRANGE AND J. ZURKO (επιμ.), *Stoicism: Traditions and Transformations*, Cambridge, Cambridge U.P., 2004. Πβ. ειδικότερα, M. C. NUSSBAUM, *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton (N. J.), Princeton U.P., 1994.

3. Πβ. RICHARD B. SHER, *Church and University in the Scottish Enlightenment. The Moderate Literati of Edinburgh*, Edinburgh, Edinburgh U.P., 1985, σσ. 175 κ. εξ.

κουρισμός, ὁ Στωϊκισμός καὶ ὁ Σκεπτικισμός, πού εἶχαν ἀντιπαρατεθεῖ στίς διδασκαλίες τοῦ Σταγειρίτη, ἂν καὶ ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ Βασοῦ κατὰ τῶν ἀρχαίων, τὰ ἀριστοτελικά κείμενα ἐξακολουθοῦν νὰ μεταφράζονται στὰ λατινικά καὶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἔχει σημαντική θέση στὰ προγράμματα φιλοσοφίας τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰώνα. Ἰδιαίτερη εἶναι, ὡστόσο, ἡ ἐνασχόληση τῶν Σκώτων διανοουμένων κατὰ τὸν 18ο αἰώνα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἐπικούρου, μὲ τὴν ἐκλεκτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κικέρωνος, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπὸ στωϊκὰ καὶ σκεπτικιστικά στοιχεῖα⁴, μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Σενέκα ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἐπικτήτου, διὰ τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν διατριβῶν τοῦ Ἀρριανοῦ, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου –συγγραφέων πού συνιστοῦν κύριες πηγές τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πάνω σὲ θέματα πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς φιλοσοφίας– ἐνῶ ὁ Πλούταρχος, ὁ Διογένης καὶ ὁ Σμπλίκιος ἀποτελοῦν τίς δευτερεύουσες πηγές ἀνάλογου προβληματισμοῦ⁵. Ὡστόσο, στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, διαπιστώνεται μιὰ φιλοσοφικὴ διαμάχη τῶν Σκώτων φιλοσόφων καὶ διανοουμένων σὲ ἐπίπεδο στωϊκῶν καὶ σκεπτικῶν ἀντιλήψεων πού μοιάζει μὲ τὴν ἀνάλογη ἀνάμεσα στοὺς Στωϊκοὺς καὶ τοὺς Σκεπτικοὺς τῆς ἀρχαιότητος⁶, ἂν καὶ ὁ Hume, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατηγορεῖται γιὰ τὸν σκεπτικισμό του, προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νὰ δημιουργήσῃ στὴν ἐποχὴ του ἓναν κοινωνικὸ διάλογο ἀνάμεσα στίς ἀντιτιθέμενες τάσεις ἀνάλογον πρὸς αὐτὸν τῶν ἀρχαίων, ὅπως γράφει σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1753, ἐπισημαίνοντας πόσο σημαντικὴ ἐποχὴ ἦταν στὴν ἀρχαιότητα αὐτὴ ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία «ὁ Ἀττικὸς καὶ ὁ Κάσσιος, οἱ Ἐπικούρειοι, ὁ Κικέρων ὁ Ἀκαδημεικός, καὶ ὁ Βροῦτος ὁ Στωϊκός, μπορούσαν ὅλοι τους νὰ ζοῦν μὲ εἰλικρινὴ φιλία καὶ νὰ εἶναι ἀδιάφοροι σὲ ὅλες αὐτὲς τίς διακρίσεις, ἀρκεῖ νὰ παρῆχαν εὐχάριστη ὕλη στὴν συζήτηση καὶ στὸν διάλογο»⁷.

Γενικώτερα, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία, καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἔργα τῶν ὑστερῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων, ἀσκοῦν σημαντικὴ ἐπίδραση στὸν Ἀγγλο δοκιμογράφο καὶ φιλόσοφο Ashley Cooper, Third Earl of Shaftesbury (1671-1713), τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* (1711) ἔχει σημαίνουσα θέση στὴν ἱστορία τῆς νεώτερης εὐρωπαϊκῆς αἰσθητικῆς καὶ ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ σημαντικὴ ἐπίδραση στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση πού δια-

4. Πβ. M. A. STEWART, *The Stoic Legacy in the Early Scottish Enlightenment*, M. J. OSLER (ἐπιμ.), *Atoms, Pneuma, and Tranquility. Epicurean and Stoic Themes in European Thought*, Cambridge, Cambridge U.P., 1991, σσ. 273-296.

5. *Αὐτόθι*, σ. 278.

6. *Αὐτόθι*, σ. 273.

7. *The Letters of David Hume*, ἐπιμ. ὑπὸ J. Y. T. GREIG, 2 τόμ., Oxford, Clarendon Press, 1932, τ. 1, σσ. 172-174, ἰδίως σ. 173.

μορφώθηκε αργότερα στα στωικά πανεπιστήμια⁸. Ο Shaftesbury, ο οποίος εισήγαγε στη βρετανική φιλοσοφία τις έννοιες του «common sense» και του «moral sense», εννοώντας, ειδικότερα με τον πρώτο όρο, το αίσθημα του γενικού καλού και του κοινού συμφέροντος, μιλά φυσική τάση και όρμη του ανθρώπου προς το γενικό καλό και το κοινό συμφέρον, μιλά δύναμη πρωταρχική που έχει τις ρίζες της στην ίδια τη φύση του ανθρώπου⁹, ενσωμάτωσε τις απόψεις του Έπικτήτου και του Μάρκου Αυρηλίου, υπό μορφή σημειώσεων, στο έργο του *The Philosophical Regimen*, το οποίο εκδόθηκε μεταθανάτιως. Ένδεικτικό των στωϊκών επιδράσεων που έχει υποστεί είναι το απόσπασμα που παρατίθεται: «Inquire, listen, and hear what is said within. Be in conversation, amongst friends, or with books, or in ever so seemingly good situation, or plausible a circumstance. Is there not a voice that speaks within?»¹⁰. Στωϊκές επιδράσεις εντοπίζονται επίσης στα σχόλια του στον Έπικτητο, που περιελήφθησαν στην έκδοση του 1739 των έργων του Έπικτήτου την οποία εκδόνησε ο John Upton, αλλά και στο έργο του Shaftesbury, *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* (1711), ιδίως στις απόψεις του για τη μεταμόρφωση του ανθρώπου σε *virtuoso* της αρετής, πράγμα που επιτυγχάνεται μέσω της αυτογνωσίας και της ήθικης αίσθησης (moral sense) ή οποία είναι «το ήγεμονικό μέρος» του ανθρώπου ως ήθικου πράκτορος, μιλά δύναμη αντίρροπη στην εγωϊστική και ένστικτατική διάθεση πάνω στην οποία θεμελίωσε ο Hobbes την ήθική και πολιτική του θεωρία. Αναμφίβολα, ο Βρετανός ήθολόγος, ο οποίος υποστήριξε πως η ήθική αίσθηση (moral sense) είναι μιλά πρωταρχική ψυχική ικανότητα με την οποία ο άνθρωπος διακρίνει το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, άμεσα και ένστικτατικά, αποτιμώντας την ήθική ποιότητα των πράξεων και των προθέσεων των άλλων, τόνισε πως «ή πραγματικότητα και ή τελειοποίηση της αρετής δεν εξαρτώνται από την εξωτερική επιτυχία αλλά από την εσωτερική διάθεση της ψυχής»¹¹.

Ο Shaftesbury άσκησε σημαντική επίδραση στον Francis Hutcheson, Ιρλανδό προεσβυτεριανό κληρικό, καθηγητή της ήθικης στο Πανε-

8. E. A. TIFFANY, Shaftesbury as Stoic, *Publications of the Modern Languages Association of America*, 38, 1923, σσ. 642-684.

9. *Characteristics*, 3 τόμ., 6η έκδ., τ. 1, London 1787, σ. 104: «Love of the Community of Society, natural Affection, Humanity, Obligingness, or that sort of Civaltry which rises from a just Sense of the common Rights of Mankind, and the Natural Equality there is amongst those of the same species».

10. Πβ. *The Life, Unpublished Letters, and Philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury*, έπιμ. υπό B. RAND, London, Sawn Sonnesschein, 1900, σ. 158.

11. *Αυτόθι*, Εισαγωγή και E. A. TIFFANY, Shaftesbury as Stoic, ένθ' άν., σσ. 642-684. Πβ. ειδικότερα, A. COOPER, Earl of SHAFTESBURY, *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, έπιμ. υπό J. M. ROBERTSON, Indianapolis, Bobbs Merrill, 1964, τ. 1, σσ. 101-234.

πιστήμιο της Γλασκώβης, ο οποίος ένσωμάτωσε στην ήθική του στοιχειά στωϊκής ήθικης, αλλά και στον George Turnbull, καθηγητή φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Aberdeen. Και οι δύο αυτοί καθηγητές φιλοσοφίας τόνισαν τη συμβατότητα του Χριστιανισμού με τον Στωϊκισμό και άσκησαν σημαντική επίδραση με τη διδασκαλία τους στην σκωτική ήθική φιλοσοφία. Οι ήθικες αντιλήψεις του Ζήνωνος του Κιτιέως και, γενικότερα, της ύστερης στωϊκής φιλοσοφίας, είχαν άπτήχηση σε αυτούς τους δύο φιλοσόφους αλλά και στους μετριοπαθείς *literati* του Έδιμβούργου, όπως λ.χ. τον Ferguson και τον Blair, σε εποχή κατά την οποία διαμορφώθηκε ο σκωτικός Διαφωτισμός, μιά περίοδος της πνευματικής ζωής της Σκωτίας με μεγάλα επιτεύγματα στην περιοχή των επιστημών, της φιλοσοφίας και των ελευθερίων τεχνών, ή οποία διακρίνεται από σταθερή προσπάθεια προβολής της αρετολογικής χριστιανικής ήθικης¹². Στα τρία σκωτικά πανεπιστήμια που ιδρύθηκαν πριν από τη μεταρρύθμιση, αλλά κυρίως στο Πανεπιστήμιο του Aberdeen και στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, η επίδραση της στωϊκής φιλοσοφίας είναι φανερή ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, κυρίως στις ήθικες θεωρίες του George Turnbull και του Francis Hutcheson αντίστοιχως, οι οποίοι αναφέρουν στα έργα τους Στωϊκούς φιλοσόφους, κυρίως τον Επίκτητο και τον Μάρκο Αυρήλιο, και επιχειρούν σύνθεση των αυστηρών καλβινικών παραδόσεων του 17ου αιώνα με τον φιλόανθρωπο χριστιανικό Στωϊκισμό και με τις φιλελεύθερες αντιλήψεις της σχολής της «ήθικης αίσθησης» την οποία διαμόρφωσαν ο Shaftesbury και ο Hutcheson¹³.

Ο G. Turnbull, καθηγητής φιλοσοφίας στο Marischall College του Πανεπιστημίου του Aberdeen, υποστήριξε στα έργα του ότι φυσική και ήθική φιλοσοφία συνδέονται στενά, αφού και οι δύο διερευνούν τα τελικά αίτια και ένοποιούν την ανθρώπινη γνώση¹⁴. Θεωρώντας ότι «ο ήθικός φιλόσοφος οφείλει να είναι ανατόμος του νοῦ» και να στηρίζει την ήθική στην έπιστήμη της ανθρώπινης φύσης, δημιούργησε στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, μιά ισχυρή φιλοσοφική παράδοση στο Πανεπιστήμιο του Aberdeen, ακολουθώντας νέα παιδαγωγικά

12. P. JONES (έπιμ.), *Philosophy and Science in the Scottish Enlightenment*, Edinburgh, J. Donald Publishers, 1988, *passim*.

13. Πά τους Σκώτους ήθικούς φιλοσόφους και τη σχολή της κοινής αίσθησης, πβ. D. D. RAPHAEL, *The Moral Sense*, Oxford, Clarendon Press, 1947.

14. G. TURNBULL, *De scientiae naturalis cum philosophia morali conjunctione*, Aberdeen, 1723, σσ. 3-4, και *De pulcherrima mundi cum materialis tum rationalis constitutione*, Aberdeen, 1726, *passim*. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The principles of moral and Christian philosophy*, τ. 1, London, 1740, σσ. 8-9 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Observations upon liberal education*, London 1742, σσ. 209-210. Πά τις αναφορές που γίνονται εδώ, πβ. P. B. WOOD, *Science and virtue in Aberdeen, Studies in the philosophy of the Scottish Enlightenment*, έπιμ. υπό M. A. Stewart, Oxford, Clarendon Press, 1998, σσ. 130-137.

πρότυπα και υποστηρίζοντας κατ' ἐξοχήν τὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, ὅπως τονίζει στὴν ἀλληλογραφία του: «I ...shall always make it my business to promote the interests of Liberty and Virtue and to reform the taste of the Young Generation»¹⁵. Τὴν προτίμησιν αὐτοῦ στὴν στωϊκὴ φιλοσοφία ἀνιχνεύουμε στὸ ἔργο του *A Treatise of Ancient Painting* (1760), ὅπου παρουσιάζει τὸν Πίνακα τοῦ στωϊκοῦ φιλοσόφου Κέβητος, κείμενο ἐκλαϊκευμένης φιλοσοφικῆς ἠθικῆς, ποὺ ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα, καὶ εἶχε ἰδιαίτερη ἀπήχηση στὴ δυτικὴ παιδεία μετὰ τὴν *editio princeps* τοῦ 1494¹⁶. Ἡ ἀλληγορικὴ περιγραφή τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ὡς δύσκολης πορείας πρὸς ἀπόκτηση τῆς σοφίας, οἱ σχέσεις φιλοσοφίας καὶ ζωγραφικῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρετολογικὴ ἠθικὴ τοῦ Πίνακος τοῦ Κέβητος, στὸν ὁποῖο ἔχουμε τὴν περιγραφή ἑνὸς ζωγραφικοῦ πίνακα διὰ τοῦ ὁποῖου παρουσιάζεται ἡ στωϊκὴ διδασκαλία γὰρ τὰ πάθη καὶ τὰς ἐπιπτώσεις τους στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, καταδεικνύει τὴ σημασία τῶν ἀρετῶν καὶ τῆς σωστῆς παιδείας γὰρ τὴν κατάκτηση τῆς εὐδαιμονίας, καὶ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο γὰρ τὴν ἠθικο-παιδαγωγικὴ διδασκαλία τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Πίναξ τοῦ Κέβητος ἀποτελεῖ κλασικὴ «ἐκφραση» παρόμοια μὲ τὰς *Εἰκόνες* τοῦ Φιλοστράτου, ὁ ὁποῖος εἶχε τονίσει τὴν ἀξία τῆς ζωγραφίας, καὶ σταθερὸ ὑπόδειγμα σύνδεσης φιλοσοφίας καὶ ζωγραφικῆς γὰρ μεταγενέστερους συγγραφεῖς. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ εἰκονογραφικὴ καὶ ἠθικὴ ἀξία τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ποὺ ἀναδείχθηκε κυρίως κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, προσήλκυσε καὶ τὸν Turnbull ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του *A Treatise of Ancient Painting* παρέχει πολλὰ παρατηρήσεις γὰρ τὴν ἀκμὴ καὶ πτώση τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἀρχαιότητος, ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς, υποστηρίζοντας πὺς ἡ ἀρετὴ ἀνευρίσκεται τόσο στὴ φύση καὶ στὶς τέχνες ὅσο καὶ στοὺς χαρακτῆρες καὶ τὰ πάθη, ἐνῶ παράλληλα κάνει λόγο γὰρ τὴν ἠθικο-παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ζωγραφικῆς ἀλλὰ καὶ γὰρ τὴν ἀξία εἰδικώτερα τοῦ Πίνακος τοῦ Κέβητος¹⁷. Τὴν ἴδια ἀποψη ἐξέφρασε ἀργότερα καὶ ὁ J. A. Moor, καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Γλασκώβης καὶ μεταφραστῆς ἔργων τῶν Στωϊκῶν¹⁸, ὁ ὁποῖος ὑποστήρι-

15. Σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ M. A. STEWART, George Turnbull and Educational Reform, *Aberdeen and the Enlightenment*, J. J. CARTER and J. H. PITTOCK (ἐπιμ.), Aberdeen, 1987, σ. 96.

16. Πὰ τὶς ἐκδοτικὰς τύχες τοῦ Πίνακος τοῦ Κέβητος στὴ Δύση καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, πβ. Α. ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Ὁ Πίναξ τοῦ Κέβητος καὶ ἡ παρουσία του στὴν δυτικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. *Ut pictura philosophia*, στὸ *Αἰσθητικὴ καὶ τέχνη. Κριτικὰς θεωρήσεις*, Ἀθήνα, Συμμετρία, 2006, σσ. 223-260, ἰδίως σσ. 241-245.

17. G. TURNBULL, *A Treatise of Ancient Painting, Containing Observations on the Rise, Progress and Decline of that Art...*, London, A. Millar, 1740, σσ. 116-118.

18. J. A. MOOR, *Essays Read to a Literary Society at their Weekly Meetings, within the College, at Glasgow, Exemplaria Graeca*, Glasgow, Foulis, 1759, σσ. 33-123. Πὰ τὴν ἐκδοτικὴν πορεία τοῦ Πίνακος τοῦ Κέβητος στὴν Ἀγγλία, πβ. *Cebes in England: English Translations of the Tablet of Cebes from Three Centuries with Related Materials*,

ζε πώς ο Πίναξ του Κέβητος προσελκύει τὸν καλλιεργημένο ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς μὲ τὴ σαφήνεια τῆς ἔκφρασης, τὸ κομψὸ ὕφος καὶ τὴν ἀπλότητα τῆς σύνθεσης, ἐνῶ, παράλληλα, ὑπέδειξε τὴν παιδαγωγικὴ του ἀξία χαρακτηρίζοντάς τον ὡς διάλογο ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ καταταχθεῖ στὴ γενικὴ κατηγορία τῶν *Chartae Socraticae*. Ἡ παιδαγωγικὴ ἀξία αὐτοῦ τοῦ καμμένου εἶχε ὑποδειχθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀγγλο ποιητὴ Μίλωνα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Shaftesbury, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τὸν Κέβη μαθητὴ τοῦ Σωκράτη. Ὁ Shaftesbury, εἰδικώτερα, ἀναγνώριζε τὴ στενὴ σχέση φιλοσοφίας καὶ ζωγραφικῆς, τὴν ὁποία εἶχαν ὑποδείξει μὲ τὴ διδασκαλία τους οἱ Στωϊκοί, ἀφοῦ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ παραγγεῖλει στὸν ζωγράφο Paulo de Matthaeis ζωγραφικὸ πίνακα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν Πίνακα τοῦ Κέβητος καὶ νὰ γράψει ἓνα δοκίμιο γιὰ τὶς εἰκαστικὲς καὶ πλαστικὲς τέχνες πού θὰ ἐνσωμάτωνε στὸν δεῦτερο τόμο συλλογῆς ἔργων του στὸ *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* (1711)¹⁹.

Εἶναι συνεπῶς σαφεῖς οἱ ἀλληλεπιδράσεις ἀλλὰ καὶ οἱ σχέσεις καὶ ἀντιπαραθέσεις τῶν Σκώτων διανοουμένων τοῦ 18ου αἰῶνα στὴ διάρκεια τοῦ ὁποῖου ἔχουμε τὴ διαμόρφωση τῆς βρετανικῆς ἠθικῆς. Εἰδικώτερα, ὁ Francis Hutcheson (1684-1746), καθηγητὴς ἠθικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γλασκώβης, ὅπου τὸν διαδέχθηκαν διαδοχικὰ ὁ Adam Smith καὶ ὁ Thomas Reid, ὅχι μόνο ἐνσωμάτωσε τὶς ἀρετολογικὲς ἀπόψεις τῶν Στωϊκῶν στὰ ἔργα του ἀλλὰ καὶ δημοσίευσε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ James Moor, πρώην μαθητὴ του, τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου *Τὰ εἰς ἑαυτόν*²⁰, μὲ τὴν πρόθεση νὰ προωθήσει ἀφ' ἑνὸς τὸν χριστιανικὸ Στωϊκισμό, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὶς ιδέες τῆς ἀνεκτικότητος, τῆς ἠθικῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς ἀστικῆς ἀρετῆς καθὼς καὶ τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη, ἐνῶ ὁ Moor, γνωστὸς γιὰ τὸ ἐγχειρίδιό του τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς (*Elementa Linguae Graecae*, 1755) τόνισε, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, στὰ λογοτεχνικὰ δοκίμιά του (*Essays Read to a Literary Society*) τὴν ἠθοπλαστικὴ ἀξία τῶν καλῶν τεχνῶν. Εἶναι, ἄλλωστε, γνωστὸ πὺς ἀργότερα ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἐδιμβούργου William Wishart, στήριξε οἰκονομικὰ τὴ δημοσίευση ἔργων πού ἐπαινοῦσαν τὴ διδασκαλία τῆς ἀρετῆς στὴν ἀρχαία Ρώμη καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Κάτωνα καὶ τοῦ Βρούτου, τοὺς ὁποῖους οἱ Σκῶτοι διαφωτιστὲς θεωροῦσαν ὡς ἐκπροσωποῦντες τὴ

Introductory notes by S. Orgel, *The Philosophy of Images*, New York, London, Garland, 1980. Πβ. καὶ Α. ΓΛΥΚΟΦΥΛΗ-ΛΕΟΝΤΕΣΗ, Ὁ Πίναξ τοῦ Κέβητος καὶ ἡ παρουσία του στὴ δυτικὴ καὶ τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία..., σσ. 241-245.

19. Πβ. *Second Characters*, ἐπιμ. ὑπὸ B. RAND, Cambridge, 1914, σ. XVII. Πὰ μίαν ἄλλη ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ σύνδεση τοῦ προσώπου τοῦ Κέβητος μὲ τὸν Σωκράτη, πβ. *The Tablature of Cebes the Theban, a Disciple of Socrates, Being an Allegorical Picture of Human Life*, translated from the Greek by S. Boyse, 4η ἐκδ., Glasgow, 1771.

20. *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus. Newly Translated from the Greek: With Notes, and an Account of his Life*, Glasgow, Foulis, 1742.

ρωμαϊκή ήθικη και υποστηρικτές αυτής έναντι στη διαφθορά, την κυβερνητική απολυταρχία και τον ατομισμό της εποχής τους²¹.

Τη στωϊκή φιλοσοφία ενσωμάτωσε στο έργο του ο Francis Hutcheson, Ιρλανδός φιλελεύθερος και μετριοπαθής προεβυτεριανός κληρικός, ο οποίος απέκτησε διεθνή προβολή με τα έργα του, *An Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue* (1725)²² και *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections* (1728), στα οποία ανέπτυξε τη θεωρία του για την ήθικη αίσθηση (moral sense), η οποία κατ' αυτόν είναι μια ειδική αίσθηση με την οποία αντιλαμβανόμαστε την αρετή και την κακία στον εαυτό μας και στους άλλους. Η ήθικη αίσθηση ορίζεται από αυτόν ως «μια προδιάθεση του νοῦ να προσλαμβάνει ιδέες ανεξάρτητα από την βούληση και να έχει αντιλήψεις ήδονης και πόνου»²³, την οποία σε άλλα έργα του (*System of Moral Philosophy*, 1746 και *A Short Introduction to Moral Philosophy*, 1747) συνέδεσε με τη στωϊκή αρετή. Ακολουθώντας τον Κικέρωνα και τονίζοντας τη σημασία της όρθης πράξης όσον αφορά «στα έξωτερικά καθήκοντα της ζωής»²⁴, ο Hutcheson υποστήριξε επίσης την έμφυτη ικανότητα του ανθρώπου για φιλανθρωπία (benevolence) και την ανάγκη για εγκαθίδρυση μιας ενάρετης κοινωνίας, στην οποία ο σκοπός της επίτευξης της μεγαλύτερης ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων θεωρούνταν πώς μπορεί να επιτευχθεί με τις εκούσιες και συνειδητές ήθικες πράξεις των πολιτών. Ο Hutcheson στράφηκε κατά των εγωϊστικών ήθικων συστημάτων, ειδικότερα αυτών του Hobbes και του Mandeville, τονίζοντας πώς η αρετή δεν μπορεί να εξηγηθεί με το συμφέρον, με τη θρησκεία ή με το έθιμο και την παιδεία, ούτε να θεμελιωθεί στα κίνητρα ή στους θεομύθους. Με τον Hutcheson, ο οποίος διέκρινε τις φιλάλληλες τάσεις της ψυχής από τις έχθρικές αλλά και την ανιδιοτελή καλοσύνη από τον ταπεινό εγωισμό, η ήθικη φιλοσοφία απέκτησε μια ανθρω-

21. M. A. STEWART, *The Stoic Legacy...*, ἐνθ' ἑν.

22. Ο πλήρης τίτλος του έργου αυτού φανεώνει τις προθέσεις του συγγραφέως αλλά και τις εξαρτήσεις του από τους Στωϊκούς, «τους αρχαίους ήθικούς», οι οποίοι διδασκαν ότι το ὕψιστο ἀγαθὸ καὶ ἡ μέγιστη εὐτυχία συνίσταται στην άσκηση της αρετής, κυρίως της φιλαλληλίας: *An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue: in Two Treatises. In Which the Principles of the late Earl of Shaftesbury are explain'd and defended, against the Author of the Fable of the Bees, and the Ideas of Moral Good and Evil are establish'd, according to the Sentiments of the ancient Moralists* (πβ. σχετικά 2η έκδοση, 1726 και την ανατύπωση, New York, 1971, σσ. 187, 194-195).

23. FR. HUTCHESON, *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections with Illustrations on the Moral Sense* (1728), σ. 1. Πβ. επίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *An Inquiry Concerning Moral Good and Evil*, 1725, σ. 75: «a determination of our minds to receive amiable or disagreeable ideas of actions, when they occur to our observation antecedent to any opinions of advantage or loss to redound to our selves from them».

24. R. B. SHER, *Professors of Virtue: the Edinburgh Chairs*, M. A. STEWART (ἐπιμ.), *Studies in the Philosophy of the Scottish Enlightenment*, Oxford, Clarendon Press, 1998, σσ. 94-95.

πιστική και διαμορφωτική του χαρακτήρα ύφη, αφού αυτός τόνιζε την αξία της φιλανθρωπίας, της ανεκτικότητας και της ελευθερίας και συνέδεε την ηθική με τις χριστιανικές αρχές²⁵, επηρεάζοντας στο σημείο αυτό την επόμενη γενεά φιλοσόφων, όπως τον Adam Ferguson και τους «*moderate literati*» του Έντμουντ Μουρ²⁶. Ο Hutcheson στήριξε την ηθική του θεωρία στις στωϊκές και χριστιανικές αρχές, συνδέοντας την αρετή της φιλανθρωπίας με τη χριστιανική αγάπη, και υποκατέστησε τη στωϊκή έννοια της είμαρμένης με τη συζήτηση για τον Θεό και την θεία πρόνοια, υποστηρίζοντας πως η ύπαρξη του Θεού μπορούσε να απαλλάξει το στωϊκό σύστημα από την απαισιοδοξία και να καταστήσει δυνατή την κατάκτηση της ευτυχίας «σ' έναν άβέβαιο κόσμο»²⁷. Η γνώση της στωϊκής φιλοσοφίας, που κατέστη έφικτη κυρίως δια του έργου του Κικέρωνος, αποδεικνύεται ωστόσο και από τα αποφθέγματα τα οποία ο Hutcheson περιλαμβάνει στην *Ηθική* του, όπου προέτρεπε στην αρετή και πρόβαλλε τη φιλανθρωπία και την αυτοκυριαρχία ως κύριες αρετές, ενώ συμβούλευε τους νέους, στον *Πρόλόγο* του, να βλέπουν τη φιλοσοφία ως «φάρμακο για τις δυσκολίες της ψυχής»²⁸.

Την παρουσία της στωϊκής φιλοσοφίας μπορούμε να διαπιστώσουμε και σε άλλους Σκωτικούς φιλοσόφους, ιδιαιτέρως στα μέσα του 18ου αιώνα, όταν κυριαρχούν στη Σκωτία οι μορφές του Adam Smith και του Thomas Reid, που διαδέχθηκαν τον Hutcheson στην έδρα της ηθικής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης. Και οι δύο αυτοί φιλόσοφοι έχουν δεχθεί την επίδραση της στωϊκής φιλοσοφίας την οποία και ενσωμάτωσαν στις ηθικές τους θεωρίες, όπου κυριαρχούν οι έννοιες της αρετής, του καθήκοντος, της αγάπης προς τον πλησίον, της καλοκαγαθίας, της συμπάθειας και της κοινωνικότητας²⁹. Αναφορές

25. Πβ. FR. HUTCHESON, *Inquiry*, 2nd ed., 1726, σ. XXI: «It is indeed to be wished, that [Shaftesbury] had abstained from mixing with such Noble Performances, some Prejudices he had received against Christianity; a Religion which gives us the truest Idea of Virtue, and recommends the Love of God and of Mankind, as the Sum of all true Religion».

26. R. B. SHER, *Professors of Virtue: The Edinburgh Chairs*, σ. 97. Πβ. και Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ηθική*, 3η έκδ., Αθήνα, Ίκαρος, 1970, σσ. 128-130.

27. Πβ. FR. HUTCHESON, *A System of Moral Philosophy*, 2 τόμ., London, 1755, τ. 1, σσ. 204, 215, 248, όπως αναφέρεται εν R. B. SHER, *Church and University in the Scottish Enlightenment, The Moderate Literati of Edinburgh*, Edinburgh U.P., 1985, σ. 177.

28. «Let not philosophy rest in speculation, let it be a medicine for the disorders of the soul, freeing the heart from anxious solitudes and turbulent desires; and dispelling its fears: let your manners, your tempers, and conduct be such as right reason requires. Look not upon this part of philosophy as matter or ostentation, or shew of knowledge, but as the most sacred law of life and conduct, which none can despise with impunity, or without impiety toward God», πβ. FR. HUTCHESON, *A Short Introduction to Moral Philosophy*, Glasgow, Foulis, 1747, σ. IV, και σε σχέση με την αναφορά αυτή, S. STEWART, *The Stoic Legacy...*, ενθ' αν.

29. J. DWYER and R. B. SHER, *Sociability and Society in Eighteenth-Century Scotland*, The John Hopkins University Press, 1991, *passim*.

αὐτῶν τῶν φιλοσόφων στὸν Ζήνωνα τὸν Κιτιέα, στὸν Κλεάνθη καὶ στὸν Χρύσιππο καὶ κυρίως στοὺς φιλοσόφους τῆς νέας Στοᾶς, τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, τὸν Σενέκα καὶ τὸν Κικέρωνα, φανερώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τους γὰρ τὸν Στωϊκισμό, πὺν ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἐνσωματωμένες στὰ ἔργα τους ἀντιλήψεις τῶν Στωϊκῶν, οἱ ὁποῖοι εἶδαμε ὅτι μεταφράζονται καὶ ἐκδίδονται κατὰ τὴν περίοδο τοῦ σκωπικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ οἰκειοποίηση τοῦ Στωϊκισμοῦ εἶναι φανερὴ ἐπίσης στοὺς «μετριοπαθεῖς *literati* τοῦ Ἐδιμβούργου», ὁμάδα ἐκκλησιαστικῶν καὶ πανεπιστημιακῶν δασκάλων στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται οἱ Hugh Blair, Alexander Carlyle, Adam Ferguson, John Home καὶ William Robertson, πὺν εἶδαν τὴν ἀρετὴ ὡς τὴν μόνη ὁδὸ γὰρ τὴν κατάκτηση τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας καὶ γὰρ τὸ καλὸ τῆς ἀνθρωπότητας. Αὐτοὶ ἐπιχείρησαν νὰ συνδέσουν τὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὸν Προσβυτεριανισμό, ἐνστερνίσθηκαν ἕναν χριστιανικὸ Στωϊκισμό πὺν τόνιζε τὴ σημασία τῆς ἀρετῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς φιλανθρωπίας, τὴν ὑποταγὴ στὴ θεία βούληση ὡς τρόπο ἀπόκτησης τῆς εὐτυχίας, τὴ θρησκευτικὴ ἀνοχὴ καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀξία τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν καὶ τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ, ἐνῶ πρωταρχικὸ μέλημά τους ἦταν νὰ στηρίξουν τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας σὲ ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀρχὲς πὺν θὰ περιώριζαν τὶς ἐγωϊστικὲς καὶ ὕλιστικὲς ἀξίες πὺν συνδέονται μὲ τὴν οἰκονομικὴ πρόοδο³⁰.

Πράγματι, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων γὰρ τὴν φύση, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία προσελκύει τοὺς Σκώτους φιλοσόφους οἱ ὁποῖοι ἐνσωματώνουν στὰ ἔργα τους στωϊκὲς φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις. Ἀναμφίβολα, ἡ οἰκειοποίηση ἀλλὰ καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Στωϊκισμοῦ ἀνευρίσκεται στὸ ἔργο τοῦ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε τὸ 1759, ἐποχὴ πὺν αὐτὸς κατεῖχε τὴν ἑδρὰ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας στὴ Γλασκώβη, ὅπου εἶχε ἐκλεγεί τὸ 1751 καθηγητὴς τῆς λογικῆς καὶ ἀπὸ τὸ 1752 καθηγητὴς τῆς ἠθικῆς. Τὸ ἔργο αὐτό, πὺν ἐνσωματώνει τὶς παραδόσεις αὐτοῦ τῆς ἠθικῆς στὸ Πανεπιστήμιο, ἐπανεκδόθηκε, ἐνῶ ὁ Smith ζοῦσε, ἄλλες πέντε φορές – ἡ τελευταία ἐκδοσὴ μὲ ἐκτενεῖς προσθήκες καὶ ἀλλαγὲς ἔγινε τὸ 1790, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του – καὶ ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση σὲ φιλοσόφους, ὅπως ὁ David Hume, ὁ Edmund Burke καὶ ὁ Immanuel Kant, ἀλλὰ καὶ σὲ ἕνα εὐρὺ κοινό. Σὲ αὐτό του τὸ ἔργο εἶναι φανερὲς οἱ ἐπιδράσεις πὺν ἔχει ὑποστεί ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς³¹. Ὁ Smith, γνωστὸς ὡς ὁ πατέρας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἐξαιτίας τῶν ἀπόψεων πὺν ἐκφράζει στὸ βιβλίό του

30. Πβ. R. B. SHER, *Church and University in the Scottish Enlightenment...*, σσ. 187-212.

31. Εἰδικώτερα, G. VIVENZA, *Adam Smith and the Classics. The Classical Heritage in Adam Smith's Thought*, (2001), Oxford, Oxford U.P., 2004, σσ. 4, 6, 7, 38, 41-83, 183.

An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, έχει διατυπώσει αξιολογες ήθικες, αισθητικές και πολιτικές αντιλήψεις, οι οποίες προσελκύουν το ενδιαφέρον των σύγχρονων ερευνητών. Έχοντας εκπαιδευθεί στη φιλοσοφία από έναν μεγάλο φιλόσοφο, τον Francis Hutcheson, καθηγητή της ήθικης φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης από το 1730 μέχρι το 1746, στενός φίλος του Hume αλλά και σημαντικών Γάλλων φιλοσόφων τους οποίους γνώρισε όταν ζούσε στην Γαλλία,³² ο Smith διατύπωσε μια ήθικη θεωρία ή οποία στηριζόταν στις έννοιες του ήθικου κριτηρίου και της ήθικης κρίσης, της συμπάθειας και του «άμερόληπτου κριτή». Σ' αυτήν τη θεωρία προσπάθησε να συνδυάσει δύο μοντέλα ήθικότητας, το ένα στηριζόμενο στις αρετές και το άλλο στους κανόνες και τον νόμο, τα οποία συχνά θεωρούνται ως αντιτιθέμενα μιά και οι αρετές συνδέονται με τον χαρακτήρα, την κρίση και την αντίληψη, ενώ οι κανόνες με το καθήκον, την υποχρέωση και την υποταγή της πράξης σε αρχές³³. Κατά τον Smith «τίποτε δεν ευχαριστεί περισσότερο από το να παρατηρούμε στους άλλους ένα οίκειο συναίσθημα σχετικό με όλα τα συναισθήματα που έχουμε μέσα μας»³⁴. Η αρχή της «συμπάθειας», συναίσθημα που δεν πηγάζει από το συμφέρον και την ιδιοτέλεια αλλά από την κοινωνική φύση του ανθρώπου, είναι κύριο χαρακτηριστικό της ήθικης του θεωρίας, ή οποία αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιάς εμπειρικής ψυχολογίας που διερευνά την ανθρώπινη φύση και στηρίζεται στις έννοιες του «άμερόληπτου θεατή» και των ήθικων συγνήσεων. Επιδιώκοντας να βελτιώσει την έννοια της συμπάθειας, που εισηγήθηκαν ο Hutcheson και ο Hume, συνδέοντάς την με την ήθικη κρίση, ο Smith υποστήριξε πώς μπορούμε να συναισθανθούμε καταστάσεις που συμβαίνουν σε άλλους, να ταυτιστούμε με αυτούς και να αναπτύξουμε την «άμοιβαία κατανόηση», ή οποία βασίζεται στο συναίσθημα της συμπάθειας³⁵. Είναι πολύ γνωστές οι απόψεις του Smith για τη συμπάθεια, αφού αυτός ανέπτυξε μια θεωρία της συνείδησης, που την στήριξε στα συναισθήματα συμπάθειας και αντιπάθειας και στις κρίσεις επιδοκιμασίας και αποδοκιμασίας,

32. Ο Smith συνόδευσε τον νεαρό Δούκα του Buccleuch ως *tutor* στην Ευρώπη όπου και παρέμεινε για το χρονικό διάστημα 1764-1766. Στη Γαλλία έμεινε στην Τουλούζη και το Παρίσι ενώ παρουσιάστηκε στην παρισινή κοινωνία από τον Hume που υπηρετούσε εκεί ως Πρέσβυς της Βρετανίας από το 1763. Πβ. N. PHILLIPSON, *Adam Smith. An Enlightened Life*, London, Allen Lane, 2010, σσ. 180-199.

33. Πβ. Ch. L. GRISWOLD, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge, Cambridge U.P., 1999, σ. 20.

34. *The Theory of Moral Sentiments*, (1759· 6η έκδ., 1790), The Glasgow Edition, επιμ. υπό D. D. RAPHAEL and A. I. MACFIE, Oxford, Clarendon Press, 1976, σ. 12.

35. Πβ. Ch. J. BERRY, *Social Theory of the Scottish Enlightenment* (1997), Edinburgh, Edinburgh U.P., ανατ. 2001, σσ. 162 κ. εξ., και Ch. L. GRISWOLD, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, σ. 19.

πὸν ἐκφράζονται ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε ὑποκείμενο σχετικὰ μὲ τὶς πράξεις τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ γὰ τὶς κρίσεις πὸν σχετίζονται μὲ τὸν ἴδιο τὸν κρίνοντα, ὁ ὅποιος ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀποστασιοποιηθεῖ καὶ νὰ κρίνει ὡς «ἀμερόληπτος θεατὴς» τὸν ἑαυτό του, ἐπιδοκιμάζοντας ἢ ἀποδοκιμάζοντας τὶς πράξεις του. Ἡ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου καθίσταται κατ' αὐτὸν καθρέπτης ἑνὸς κοινωνικοῦ συναισθήματος, στὸν ὅποιο μπορεῖ τὸ ὑποκείμενο ὡς δυνητικὸς θεατὴς νὰ δεῖ τὸν χαρακτήρα του καὶ νὰ κρίνει ἀνάλογα καὶ τὴν συμπεριφορὰ τῶν συνανθρώπων του³⁶. Ἡ ἀποψη τοῦ Smith γὰ τὴν ἀποστασιοποιημένη στάση τοῦ ἐγὼ σὲ ὅ,π ἀφορᾷ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους³⁷, καὶ ἡ στωϊκῆς προέλευσης διδασκαλία του γὰ καθυπόταξη τῶν συγνήσεων (*emotions*) μέσω τῆς συνείδησης, ἢ ὅποια ἐνεργεῖ ὡς «ἀμερόληπτος θεατὴς», ἀναδεικνύει παράλληλα τὸν στενὸ δεσμό του μὲ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀντιλήψεις του γὰ τὴν ἐλευθερία, ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ. Τὶς ἀντιλήψεις του γὰ τὴν ἐλευθερία στηρίζει ὁ Smith σὲ μιὰ θεωρία τῶν ἠθικῶν συγνήσεων παρὰ στὸν φιλοσοφικὸ λόγο, προβάλλοντας τὴ σημασία τῶν συναισθημάτων γὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ (χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη *sentiments* ἐκ παραλλήλου μὲ τὶς λέξεις *passions* καὶ *emotions*), διαχωρίζοντας τὸν θεωρητικὸ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ βίον καὶ τονίζοντας τὴ σχέση μεταξὺ τῆς φιλαυτίας καὶ τῆς ἀμερόληπτης στάσης τῆς συνείδησης σὲ θέματα ἐπιδοκμασίας ἢ ἀποδοκμασίας³⁸.

Ὁ Smith γνώριζε καλὰ τὶς ἀρχαῖες καὶ νεώτερες γλῶσσες, ὅπως καὶ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἠθικὰ συστήματα τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ἐνδιαφέρον του γὰ τοὺς Στωϊκοὺς περιορίζεται στὴν ἠθικὴ τους, γὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν στωϊκὴ λογικὴ, μεταφυσικὴ καὶ ἐπιστημολογία. Ἦταν φυσικό, συνεπῶς, νὰ ἐνσωματώσει στὸ ἔργο τοῦ *Theory of Moral Sentiments* τὸ ἱστορικὸ σχεδίασμα «Of Systems of Moral Philosophy», ὅπου καὶ ἀναφέρεται σὲ τὶς ἠθικὰς θεωρίες τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Ζήνωνα, τὸν ὅποιο μνημονεύει στὸ ἔργο του ἑξι φορές, καθὼς

36. *TMS*, III, 1, 3 καὶ III, 1, 5: «We begin, upon this account, to examine our own passions and conduct, and to consider how these must appear to them...We suppose ourselves the spectators of our own behaviour, and endeavour to imagine what effect it would, in this light, produce upon us. This is the only looking-glass by which we can, in some measure, with the eyes of other people, scrutinize the propriety of our own conduct», ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν D. D. RAPHAEL, *The Impartial Spectator. Adam Smith's Moral Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 2007, σσ. 34 κ. ἑξ.

37. *TMS*, III, 1, 3: «To judge of ourselves as we judge of others...is the greatest exertion of candour and impartiality. In order to do this, we must look at ourselves with the same eyes with which we look at others: we must imagine ourselves not the actors, but the spectators of our own character and conduct...We must enter, in short, either into what are, or into what ought to be, or into what, if the whole circumstances of our conduct were known, we imagine would be the sentiments of others, before we can either applaud or condemn it».

38. Ch. L. GRISWOLD, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, σσ. 12-20.

καὶ στοὺς Χρυσίππο, Ἐπίκτητο, Μάρκο Αὐρήλιο καὶ Σενέκα, λιγότερο στὸν Κικέρωνα, ἀλλὰ καὶ σὲ νεώτερες ἠθικὲς θεωρίες, ἰδίως αὐτὲς τοῦ Hutcheson καὶ τοῦ Hume. Ὅπως ἐπισημαίνεται ἀπὸ τοὺς Raphael καὶ Macfie στὴν *Εἰσαγωγή* τῆς νέας ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ *The Theory of Moral Sentiments* οἱ στωϊκὲς ἐπιδράσεις εἶναι ἐμφανεῖς στὴν ἠθικὴ τοῦ Smith, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν εὐπρέπεια (*propriety*) καὶ τὴν ἀρετὴ, καὶ μάλιστα γιὰ τὶς κύριες ἀρετὲς τῆς σύνεσης (*prudence*), τῆς φιλανθρωπίας (*beneficence*) καὶ τῆς αὐτοκυριαρχίας (*self-command*)³⁹. Κατ' αὐτόν, ἄλλωστε, ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ αὐτοκυριαρχία, ἡ σύνθεσις χριστιανικῆς καὶ στωϊκῆς ἀρετῆς, συνιστοῦν «τὴν τελειότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως»⁴⁰. Ἡ στωϊκὴ ἐπίδρασις εἶναι φανερὴ, ἐπίσης, στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ καθήκον ἢ τὴν εὐπρέπεια (*propriety*)⁴¹, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἀπὸ αὐτόν ὡς συμπεριφορὰ πού εἶναι ἠθικὰ ἀποδεκτὴ ἀλλὰ ὄχι τελείως ἐνάρετη (*TMS*, I, I, 5, 7). Ἡ εὐπρέπεια γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Smith ταυτίζεται κατὰ τὸν Waszek μὲ τὴν κικερώνεια ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἢ τοῦ *decorum* (τοῦ πρέποντος)⁴², συνδεόμενη κυρίως μὲ τὴν ἔννοια τῆς αὐτοκυριαρχίας καὶ τῆς μετριότητας, ἐνῶ ἡ διάκρισις πού ὁ Smith ἐπιχειρεῖ μεταξὺ τοῦ «καθωπεπισμοῦ τῶν πολλῶν» καὶ «τῆς ἀρετῆς τῶν ὀλίγων σοφῶν», συνδέεται μὲ τὴν ἄποψιν αὐτοῦ ὅτι «Οἱ Στωϊκοί, γενικά, φαίνεται ὅτι δέχονταν πὼς ὑπάρχει ἓνας βαθμὸς ἐπάρκειας σὲ ὅσους δὲν ἔχουν φθάσει σὲ τέλεια ἀρετὴ καὶ εὐτυχία»⁴³. Ὁ Smith χρησιμοποιοῦσε μὲ τρόπο ἐκλεκτικὸ τὶς στωϊκὲς ιδέες υἱοθετώντας κυρίως τὶς ἀπόψεις τοῦ Ζήνωνα γιὰ τὴν ἀρετὴ τῆς αὐτοκυριαρχίας ἀλλὰ καὶ τὶς στωϊκὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀταραξία. Ἀναφερόμενος ἰδιαίτερα στὸν Ζήνωνα, τὸν Χρυσίππο καὶ τὸν Ἐπίκτητο, ὁ Smith σχολιάζει ἀρνητικὰ τὴν «στωϊκὴ ἀπάθεια καὶ ἀδιαφορία» πού δὲν γίνονται ἀπὸ αὐτόν ἀποδεκτές ὅσον ἀφορᾷ τὰ συναισθήματα πού συνδέονται μὲ τὴν ιδιωτικὴ καὶ προσωπικὴ ζωὴ⁴⁴. Ὅπως οἱ Στωϊκοί, ὁ Smith θεώρησε τὴν ἀρχὴ τῆς «συμπάθειας»

39. D. D. RAPHAEL and A. L. MACFIE (ἐπιμ.), *Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis-Glasgow, Liberty Press-Oxford U.P., 1976, εἰσαγωγή, σσ. 5-10.

40. *TMS*, I, I, 5, 5: «As to love our neighbour as we love ourselves is the great law of Christianity, so it is the great precept of nature to love ourselves only as we love our neighbour, or what comes to the same thing, as our neighbour is capable of loving us». Πβ. σχετικῶς D. D. RAPHAEL, *The Impartial Spectator. Adam Smith's Moral Philosophy*, Oxford, Oxford U.P., 2007, σ. 34.

41. Οἱ ἐκδότες ἀποδίδουν τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνος *De Officiis* μὲ τὴν ἀγγλικὴ λέξη *On Propriety*. Πβ. *TMS*, VII, I, σ. 292, σημ. 47.

42. N. WASZEK, Two Concepts of Morality: A Distinction of Adam Smith's Ethics and its Stoic Origin, *Journal of the History of Ideas*, 45, 1984, σσ. 591-606.

43. *TMS*, VII, II, I, 42.

44. *TMS*, VII, II, I, 46: «By the perfect apathy which it [Stoicism] prescribes to us, by endeavouring not merely to moderate, but to eradicate all our private, partial and selfish affections, by suffering us to feel for whatever can befall ourselves, our friends, our country,

(χρησιμοποιεί τὸν ἑλληνικὸ ὄρο παράλληλα μὲ τὸν ὄρο *fellow-feeling*), ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ γεννᾷ ἠθικὰ αἰσθήματα, ὡς κύριο στοιχεῖο γὰ τὴν ἁρμονικὴ συνύπαρξη τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐνσωμάτωσε στὴν ἠθικὴ του τὴν ἀποψη τῶν Στωϊκῶν γὰ τὸν κοσμοπολιτισμό, ἐνῶ ἡ ἀντίληψη αὐτοῦ γὰ ἓνα ἀόρατο χέρι ποὺ ρυθμίζει τὴ σχέση τῆς κοινωνίας μὲ τὸ φυσικὸ σύμπαν ὑπενθυμίζει τὴ στωϊκὴ ἀντίληψη γὰ τὴν κοσμικὴ ἁρμονία τῆς φύσης. Ὁ Smith σχολίασε, ἐπίσης, τὶς ἀπόψεις τῶν Στωϊκῶν γὰ τὴν αὐτοκτονία, μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ σὲ τρεῖς ἀφηγήσεις σχετικὲς μὲ τὸν ἐκούσιο θάνατο τοῦ Ζήνωνος ποὺ μᾶς παρέχουν ὁ Διογένης Λαέρτιος, ὁ Λουκιανὸς καὶ ὁ Λακτάντιος⁴⁵, καὶ δὲν ἀποδέχθηκε τὴ στωϊκὴ ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλες οἱ ἐνάρετες πράξεις εἶναι ἐξίσου καλὲς καὶ ὅλες οἱ ἐσφαλμένες κακὲς, ἐνῶ οἱ ἀπόψεις του γὰ τὸν «ἀμερόληπτο θεατῆ» (*impartial spectator*)⁴⁶ συνιστοῦν μιὰ πρωτότυπη θεωρία ποὺ στηρίζεται σὲ στωϊκὲς θέσεις⁴⁷. Ὁ Smith ἀναφερόμενος εἰδικότερα στὰ μὴ κοινωνικὰ πάθη τοῦ μίσους καὶ τοῦ θυμοῦ δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ σχολιάσει τοὺς Στωϊκοὺς οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν ὅτι ὁ λόγος κυριαρχεῖ τῶν παθῶν καὶ νὰ ἀναγνωρίσει τὸν ρόλο τοῦ συναισθήματος στὸ πλαίσιο τῶν ἠθικῶν κρίσεων, ἐπισημαίνοντας τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἠθικῶς πράττοντα καὶ τὸν θεωρητικὸ ἢ τὸν φιλόσοφο⁴⁸. Ἄλλωστε, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑποστηρίζει τὴ δυναμικὴ τῶν συμπαθητικῶν συναισθημάτων τοῦ «ἀμερόληπτου θεατῆ» ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῶν ἠθικῶν κρίσεων, ἀξιώνει μεγαλύτερη ἐνεργητικότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ τονίζει τὸν ἐνεργὸ ρόλο τῆς φαντασίας καὶ τοῦ λόγου στὸν σχη-

not even the sympathetic and reduced passions of the impartial spectator, it endeavours to render us altogether indifferent and unconcerned in the success, or miscarriage, of everything which Nature has prescribed to us as the proper business and occupation of our lives», καὶ III, 3, 14-16. Πβ. N. WASZEK, *Two Concepts of Morality ...*, σσ. 595 κ. ἑξ. καὶ G. VIVENZA, *Adam Smith and the Classics...*, σσ. 74-78.

45. TMS, VII, II, I, 31-32.

46. D. D. RAPHAEL, *The Impartial Spectator. Adam Smith's Moral Philosophy*, Oxford, Oxford U.P., 2007.

47. Πβ. V. BROWN, The Dialogic Experience of Conscience: Adam Smith and the Voices of Stoicism, *Eighteenth-Century Studies*, 26, 1992-1993, σσ. 233-260.

48. TMS, I, II, 3-4: «The ancient stoics were of opinion, that as the world was governed by the all-ruling providence of a wise, powerful, and good God, every single event ought to be regarded, as making a necessary part of the plan of the universe, and as tending to promote the general order and happiness of the whole: that the vices and follies of mankind, therefore, made as necessary as part of this plan as their wisdom or their virtue; and by that eternal art which deduces good from ill, were made to tend equally to the prosperity and perfection of the great system of nature. No speculation of this kind, however, how deeply soever it might be rooted in the mind, could diminish our natural abhorrence for vice, whose immediate effects are so destructive, and whose remote ones are too distant to be traced by the imagination», ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ch. L. GRISWOLD, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment...*, σσ. 316-324.

ματισμό τῶν κρίσεων ἀλλὰ καὶ στὴν ἀξιολόγηση τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας⁴⁹. Ὅπως εὐστοχα ὑποστήριξαν οἱ D. D. Raphael καὶ A. L. Macfie, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ φυσικὴ θεολογία τοῦ Smith ἔχουν στωϊκὲς ἐπιδράσεις οἱ ὁποῖες εἶναι ἐμφανεῖς καὶ στὴν οἰκονομικὴ του θεωρία, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐξετάζεται ὀρθολογικὰ καὶ κριτικά, ἐνῶ οἱ ἀπόψεις του γὰρ τὴν αἴσθηση τῆς δημόσιας ὠφελιμότητος σὲ σχέση μετὰ τὴ θεωρία του γὰρ τὴν ἀρετὴ τῆς σύννεσης συνδέονται μετὰ τὴ στωϊκὴ ἀρετὴ τῆς αὐτοκυριαρχίας ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴ σωκρατικὴ ἐγκράτεια. Ἀναμφίβολα, ἡ ἠθικὴ θεωρία τοῦ Smith, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀρετὲς τῆς αὐτοκυριαρχίας καὶ τῆς φιλάνθρωπίας, ἐνθυμίζει ἐν πολλοῖς τὸν ρωμαϊκὸ Στωϊκισμό, ἰδιαίτερα τοὺς *Στοχασμοὺς* τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου τὸν ὁποῖο αὐτὸς ἀναφέρει ὡς «the mild, the humane, the benevolent Antoninus»⁵⁰. Παράλληλα, ἡ εἰκόνα τῆς συνείδησης ὑπὸ τὴ μορφὴ τοῦ «ἀμερόληπτου κριτῆ» ποὺ αὐτὸς χρησιμοποιεῖ, ἐνθυμίζει τοὺς μονολόγους καὶ τοὺς στοχασμοὺς φιλοσόφων ὅπως ὁ Ἐπίκτητος, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος καὶ ὁ Αὐγουστίνος, ἀλλὰ καὶ ὁ Shaftesbury (*Soliloquy, or Advice to an Author*), καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν εὐρύτητα ἀποδεκτῆ θέσης σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἡ συνείδηση εἶναι πάντοτε σὲ διαλογικὴ σχέση μετὰ τὸν ἑαυτό της⁵¹.

Ἡ ἀναφορὰ στὸν Thomas Reid (1710-1796), καθηγητὴ φιλοσοφίας ἀρχικὰ στὸ King's College τοῦ Aberdeen καί, ἀπὸ τὸ 1764, καθηγητὴ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γλασκώβης, θέση ποὺ προηγουμένως κατεῖχε ὁ Adam Smith⁵², θὰ εἶναι σύντομη, ἀφοῦ λίγες εἶναι οἱ ἀναφορὲς του στοὺς Στωϊκοὺς παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνσωματώνει ἀπόψεις τους στὴ φιλοσοφία τοῦ κοινοῦ νοῦ ποὺ αὐτὸς διαμόρφωσε ὡς ἀπάντηση στὸν σκεπτικισμό τοῦ Hume. Ὁ Reid καὶ ὁ κύκλος διανοουμένων ποὺ δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ αὐτὸν διαμόρφωσε μιὰ φιλοσοφικὴ θεωρία ποὺ στηριζόταν στὴν ἐννοια τοῦ κοινοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος θεωρήθηκε κριτικὸ ὄργανο διακρίβωσης τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς γνώσης. Ὁ Reid, ἀλλὰ καὶ οἱ μαθητὲς του, προσπάθησαν νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴ θρησκευτικὴ πίστη καὶ τὶς ἠθικὲς ἀρχὲς τοῦ συντηρητικοῦ σκωτικοῦ Πρεσβυτεριανισμοῦ μετὰ μιὰ φιλοσοφικὴ θεωρία ποὺ συνδύαζε τὸν ἐμπειρισμό, τὸν ὀρθολογισμό καὶ τὴν ἐνορασιοκρατία⁵³. Ὁ ἰδι-

49. *Ἀρετὲς καὶ συμφέροντα. Ἡ βρετανικὴ ἠθικὴ σκέψη στὸ κατῳφλι τῆς νεωτερικότητος*, μτφρ.-ἐπιμ.-ἐπίμετρο Δ. Γ. ΔΡΟΣΟΣ, Ἀθήνα, Ἰδρυμα Σάκη Καράμαργα-ἐκδ. Σαββάλας, 2008, σ. 553.

50. *TMS*, VII, II, L, 5, σ. 288.

51. V. BROWN, *Experience of Conscience...*, σσ. 235-243.

52. Πὰ μιὰ κριτικὴ προσέγγιση τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ Smith ἀπὸ τὸν Reid, πβ. J. C. STEWART-ROBERTSON and D. F. NORTON, Thomas Reid on Adam Smith's Theory of Morals, *Journal of the History of Ideas*, 41, 3, 1980, σσ. 381-398 καὶ 45, 2, 1984, σσ. 309-321.

53. Πὰ μιὰν ἐνδελεχὴ παρουσίαση τῆς σκωπικῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα τῶν σχέσεων τῆς αἰσθητικῆς πρὸς τὴν γνωσιολογία τοῦ Thomas Reid, πβ. γενικώτερα, Ἀ. ΓΛΥΚΟΦΥ-

ος ὁ Reid ἐπιχείρησε νὰ διερευνήσῃ τὶς δυνάμεις καὶ τὶς λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ στὰ ὥριμα ἔργα του, *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785) καὶ *Essays on the Active Powers of Man* (1788), καὶ νὰ διαμορφώσῃ μιὰ ἀντικειμενικὴ θεωρία τῆς ἀντίληψης ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν «θεωρία τῶν ἰδεῶν», ποὺ εἶχε κατὰ τὴν γνώμη του ὡς συνέπεια τὸν σκεπτικισμό τοῦ Hume. Θεωρώντας πὺς ἡ φιλοσοφία στοχεύει στὴ βελτίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ νὰ τὸν πληροφορεῖ γύρω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὰ ὅρια τῶν δυνάμεών του, ὁ Reid στὴν ἠθικὴ του ὑποστηρίζει πὺς ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιὰ φυσικὴ ροπὴ πρὸς τὴν ἀρετὴ καὶ πὺς ἐνάρετος βίος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς σύμφωνα μὲ τὶς λογικὲς ἐπιταγὲς τῆς συνείδησης. Οἱ ἀναφορὲς του στοὺς Στωϊκοὺς εἶναι περιορισμένες στὴν ἠθικὴ του καί, κυρίως, ὅταν ἀναφέρεται σὲ ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὴν ἀρετὴ, τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν ἀνθρώπινη σοφία⁵⁴, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποψη αὐτῶν ὅτι ἡ ἀρετὴ συνίσταται στὸ νὰ ζεῖ κανεὶς σύμφωνα μὲ τὴ φύση⁵⁵.

Ἀναμφίβολα, ἡ παρουσία τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας στὸν σκωτικὸ Διαφωτισμό, ποὺ διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου αἰῶνα, εἶναι ἐντονη κυρίως μετὰ τὸ 1740, ὅταν ὀρισμένοι πανεπιστημιακοὶ καθηγητὲς καὶ κληρικοὶ ἐναντιώνονται στὸν σκεπτικισμό τοῦ Hume, ὅπως ἐκφράστηκε στὸ *Treatise of Human Nature* (1739-40) ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Ὡστόσο, ἡ ἀντιπαλότητα αὐτὴ δὲν ἔλαβε τὴ μορφή ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἢ μετὰξὺ Στωϊκισμοῦ καὶ Σκεπτικισμοῦ ἀντιπαράθεση⁵⁶.

ΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Ἡ γνωσιολογικὴ θεμελίωση τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Thomas Reid*, Βιβλιοθήκη Σοφία Σαριπόλου, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1988. Πβ. καὶ Α. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Κοινὸς νοῦς καὶ Σκεπτικισμός: Thomas Reid versus David Hume, *Πρακτικά*, Β' Διεθνὲς Συμπόσιον Φιλοσοφίας καὶ Διεπιστημονικῆς Ἑρευνας (Ἀρχαία Ὀλυμπία-Ζαχάρω, 27-31 Ἰουλίου 1988), Ἀθήνα, 1990, σσ. 219-245.

54. Thomas REID, *Philosophical Works*, with notes and supplementary dissertations by Sir W. Hamilton, Hildesheim, Georg Olms, 1967, II, σ. 583 a: «These oracles of reason led the Stoics so far as to maintain - That all desires and fears, with regard to things not in our power, ought to be totally eradicated; that virtue is the only good; that what we call the goods of the body and of fortune, are really things indifferent, which may, according to circumstances, prove good or ill, and, therefore, have no intrinsic goodness in themselves... We cannot but admire the Stoical system of morals, even when we think that, in some points, it went beyond the pitch of human nature. The virtue, the temperance, the fortitude, and the magnanimity of some who sincerely embraced it, amidst all the flattery of sovereign power and the luxury of a court, will be everlasting monuments to the honour of that system, and to the honour of human nature».

55. T. REID, *Works*, σ. 638 b: «The Stoics defined Virtue to be *a life according to nature*. Some of them more accurately, *a life according to the nature of man, in so far as it is superior to that of brutes*. The life of a brute is according to the nature of the brute; but it is neither virtuous nor vicious. The life of a moral agent cannot be according to his nature, unless it be virtuous. That conscience which is in every man's breast, is the law of God written in his heart, which he can not disobey without acting unnaturally, and being self-condemned».

56. M. A. STEWART, *The Stoic Legacy in the Early Scottish Enlightenment*, σσ. 275 κ. ἑξ.

Πολλοί μελετητές του φιλοσοφικού έργου του Hume τονίζουν ότι αυτός είναι ο κατ' ἐξοχήν αντιπρόσωπος του νεώτερου Σκεπτικισμού, ἂν καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀρχαίους Σκεπτικούς πού εἶχαν ὡς κύρια θέση τους τὴν ἀναστολή τῆς τελικῆς κρίσης, τὴν «ἐποχή», στὸ δοκίμιό του «Ὁ Σκεπτικός» ὁ Σκώτος φιλόσοφος δὲν μένει σταθερὰ προσηλωμένος σὲ ἀναπάντητες ἀπορίες οὔτε θέτει ὡς ἀρχή του τὴ ριζικὴ ἀμφιβολία, μολονότι ἐκφράζει τὴν προσωπικὴ του προτίμηση στὴ βιο-θεωρία τοῦ Σκεπτικού⁵⁷. Ὁ Hume ἐξετάζει διεξοδικὰ τὸν Σκεπτικισμό στὸ IV μέρος τοῦ *Treatise* καὶ στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ *Inquiry Concerning Human Understanding*. Συνοπτικὰ ἀποδίδοντας τὶς σκέψεις του ὁ Ε. Παπανοῦτσος, ὑποστηρίζει πὼς «τὸ παράδοξο τῆς ἀκραίας μορφῆς τοῦ Πυρρωνισμοῦ εἶναι ὅτι αὐτὸς οὔτε λογικὰ μπορεῖ νὰ ἀναιρεθεῖ, οὔτε νὰ γίνῃ πιστευτός. Θεωρητικὰ δὲν ἀνασκευάζεται, ἀπεναντίας σ' αὐτὸν ἀπολήγει ἡ ἀνάλυση τῶν βασικῶν ἐννοιῶν πού ἀποτελοῦν τὸ γνωστικὸ κεφάλαιο τοῦ πνεύματος. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, οἱ σχέσεις τῶν ἀντικειμένων, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἐνότητα καὶ ταυτότητα τοῦ ἐγὼ μας εἶναι δοξασίες-πίστεις, πού ἔχουν σχηματισθεῖ μὲ τὴ λειτουργία ἑνὸς ψυχολογικοῦ μηχανισμοῦ, καὶ κανεὶς δὲν θὰ μάθει ποτὲ ἐὰν ἔχουν ἀντίκρισμα στὴν πραγματικότητα. Πολὺ περισσότερο προβληματικὲς εἶναι οἱ ἐννοιες τῆς μεταφυσικῆς: ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ σύμπαντος, ἀθανασία τῆς ψυχῆς, Θεός... Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, πάλι, κάτι μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχτοῦμε τὴν πλήρη ἄρνηση, τὴ ριζικὴ ἀμφιβολία»⁵⁸. Ὁ ἴδιος ὁ Hume ὁμολογεῖ, ἀναγνωρίζοντας πὼς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ εἴμαστε Πυρρωνιστὲς στὴν καθημερινὴ ζωὴ μας, ὅτι «Ἡ φιλοσοφία θὰ μᾶς ἔκανε ἐντελῶς Πυρρωνιστὲς, ἐὰν ἡ φύση δὲν ἦταν πάρα πολὺ δυνατὴ»⁵⁹.

Ἡ πρόθεση τοῦ Hume νὰ ἐκθέσῃ τὶς ἀντιλήψεις τῶν μεγάλων σχολῶν τῆς ἀρχαιότητος διαπιστώνεται στὰ τέσσερα δοκίμιά του πού ἐπιγράφονται «Ὁ Ἐπικούρειος», «ὁ Στωϊκός», «Ὁ Πλατωνικός» καὶ

57. Πὰ τίς μορφές τοῦ Σκεπτικισμοῦ τοῦ Hume, πβ. R. J. FOGELIN, *Hume's Scepticism*, ἐν D. F. NORTON (ἐπιμ.), *Hume, The Cambridge Companion*, Cambridge, Cambridge U. P., 1998 (1993¹), σσ. 90-116. Πβ. γενικότερα, J. FOGELIN, *Hume's Scepticism in the «Treatise of Human Nature»*, London, Routledge and Kegan Paul, 1985.

58. D. HUME, *Δοκίμια φιλολογικὰ, ἠθικὰ, πολιτικά*, εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα, ἄ.χ., σ. 30.

59. Ὁ Hume χρησιμοποιεῖ γὰ πρώτη φορὰ τὴ λέξη «Πυρρωνιστής» στὸ ἔργο του *An Abstract of a Treatise of Human Nature* (1740), ἐπιμ. ὑπὸ J. M. KEYNES and P. STRAFFA, Cambridge, 1938, σ. 24. Ἄν καὶ θεωρεῖ τὸν Πυρρωνισμό ὡς «τὴν πρὸ βαθυστόχαστη φιλοσοφία», ὁ Hume συζητᾷ γενικά τὸν Σκεπτικισμό στὸ τελικὸ μέρος τοῦ *Inquiry*, πού ἐπιγράφεται «Of the Academical or Sceptical Philosophy», ὅπου κάνει λόγο γὰ δύο εἶδη Σκεπτικισμοῦ, τὸν «antecedent to all study and philosophy», πού ἀποδίδεται στὸν Καρτέσιο, καὶ τὸν «Consequent to science and enquiry», ὁ ὁποῖος θεωρεῖται σημαντικὸς γὰ τὴ διερεύνηση ἐπιχειρημάτων τῆς μεταφυσικῆς, τῆς θεολογίας ἀλλὰ καὶ ἀπόψεων πού ἀφοροῦν τὴν καθημερινὴ ζωὴ (EHU, σσ. 149-150).

«Ο Σκεπτικός», ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τρία πρῶτα ἔχουν τοὺς ὑπότιτλους «Ο ἄνθρωπος τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς κομψότητος», «Ο ἄνθρωπος τῆς πράξης καὶ τῆς ἀρετῆς» καὶ «Ο ἄνθρωπος τῆς θεωρίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἀφοσίωσης»⁶⁰. Τὰ κείμενα αὐτὰ περιλήφθηκαν στὰ ἠθικά καὶ πολιτικά δοκίμιά του καὶ δημοσιεύθηκαν τὸ 1741-42⁶¹, δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ *Treatise of Human Nature*, τὸ ὁποῖο ὡς γνωστὸν δὲν ἔτυχε θερμῆς ὑποδοχῆς ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δοκίμιά του ποὺ ἔτυχαν εὐρείας ἀποδοχῆς καὶ εἶχαν μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία στὴν Ἀγγλία, στὴν Γαλλία, τὴν Γερμανία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἀμερική⁶². Τὰ τέσσερα δοκίμια ποὺ ἀναφέρθηκαν, περιελήφθησαν στὸν δεῦτερο τόμο τῆς ἐκδόσεως τῶν δοκιμίων, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1742, καὶ σὲ αὐτὰ παρουσιάζονται χαρακτηριστὲς καὶ ἀπόψεις φιλοσοφικῆς ποὺ συνδέονται μὲ σχολές τῆς ἀρχαιότητος, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς ὑπότιτλους, ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν, εἶναι φανερὸ πὼς αὐτὰ ἔχουν γραφεῖ μὲ σκοπὸ, ὅχι τόσο γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ ἀκρίβεια οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων σχολῶν φιλοσοφίας, ὅσο γιὰ νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ φιλοσοφικοὶ χαρακτηριστὲς καὶ οἱ ἀπόψεις σχολῶν ποὺ πρεσβεύουν διαφορετικὲς ιδέες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τὴν εὐδαιμονία, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος⁶³, μὲ τρόπο ποὺ νὰ διαφωτίζουν σὲ θέματα φιλοσοφίας καὶ ἀρετῆς, βελτίωσης τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς βούλησης, καὶ νὰ παρουσιάζουν προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὸν θάνατο, τὸν πόνο, τὴν φτώχεια καὶ ἄλλες δυστυχίες τῆς ζωῆς στὸ πλαίσιο μελέτης τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὁ Hume διαπιστώνει, καὶ στὰ τέσσερα αὐτὰ δοκίμια, πὼς ἡ ἔννοια φύση (*nature*), λέξη τὴν ὁποία χαρακτηρίζει «ἀπὸ τίς πιὸ ἀσαφεῖς καὶ ἀμφίσημες»⁶⁴, ἐνέχει ἰδιαίτερη θέση στὶς φιλοσοφικῆς σχολές τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἀντίθεση φύσης καὶ τέχνης, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος λαμβάνει ὡς ἀφορμὴ γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἀφήγησή του καὶ στὰ τέσσερα δοκίμιά του, τακτικὴ ποὺ διαπιστώνεται καὶ στὸ Βιβλίο III τοῦ *Treatise*, ὅταν διακρίνει μετὰξὺ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν ἐπὶκτητων πίστεων, ποὺ στηρίζονται σὲ συμβάσεις καὶ παραδεδομένες ἀντιλήψεις⁶⁵.

60. D. HUME, *Essays, Moral, Political and Literary*, edited with a foreward, notes and glossary ὑπὸ E. F. MILLER, revised edition, Indianapolis, Liberty Classics, 1985.

61. Πβ. *Essays, Moral and Political*, ἐπιμ. ὑπὸ A. KINCAID, Edinburgh, 1741.

62. Στὴν αὐτοβιογραφία του (*My own Life*), ὁ Hume κάνει λόγο γιὰ τὴ θερμὴ ὑποδοχὴ ποὺ τοῦ ἔγινε στὸ ἑξωτερικόν, ἀπὸ γυναῖκες καὶ ἄνδρες ὅλων τῶν τάξεων, ὅταν συνώδευσε τὸν Earl of Hertford στὸ Παρίσι τὸ 1763 ὡς chargé d'affaires, ἐνῶ παράλληλα ἐκφράζει καὶ τὴν ἱκανοποίησή του γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τῶν δοκιμίων αὐξήσε σημαντικὰ τὸ εἰσόδημά του. D. HUME, *Essays, Moral, Political and Literary*, ἐπιμ. ὑπὸ MILLER, ἐνθ' ἀν., σσ. XXI-XLI.

63. *Essays*, σ. 138, σημ.

64. *Treatise*, σ. 474.

65. M. A. STEWART, *The Stoic Legacy in the Early Scottish Enlightenment*, σ. 273.

Στὸ δοκίμιο «Ὁ Ἐπικούρειος» ὁ Hume ἀρχίζει μὲ τὴν παραδοχὴ «πὼς ἡ τέχνη μπορεῖ νὰ φτιάξει μιὰ φορεσιά, ἀλλὰ ἡ Φύση παραγάγει ἕναν ἄνθρωπο»⁶⁶ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι «ἀπ' ὅλες τὶς ἀκαρπες προσπάθειες τῆς τέχνης καμιά δὲν εἶναι τόσο γελοία ὅσο ἐκείνη πού ἔχουν ἀναλάβει οἱ αὐστηροὶ φιλόσοφοι: νὰ παραγάγουν μιὰ τεχνητὴ εὐτυχία καὶ νὰ μᾶς κάνουν μὲ κανόνες τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς σκέψης νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι»⁶⁷. Μπορεῖ, συνεπῶς, νὰ λεχθεῖ πὼς εἶναι μιὰ ψευδαίσθηση ἡ προσπάθεια τοῦ Στωϊκοῦ σοφοῦ νὰ κατακτήσει μὲ κανόνες τοῦ λογικοῦ καὶ μὲ τὸν στοχασμὸ μιὰ «τεχνητὴ εὐτυχία» τοῦ νοῦ πού στηρίζεται «στὴ συνείδηση τῆς ὀρθῆς πράξης», ὅταν «τὰ συναισθήματα καὶ τὰ πάθη» ὀφείλουν τὴν ὑπαρξή τους στὴ ἀνθρώπινη φύση καὶ τὴν ἐπιδίωξη τῆς εὐδαιμονίας⁶⁸. Ἐπιχειρηματολογώντας σχετικὰ μὲ τὰ θέματα αὐτὰ ὁ Hume ὑποστηρίζει πὼς ὅποιος ἀναγνωρίζει τὴν ἐξάρτηση τῶν ἀπολαύσεων ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση θὰ στραφεῖ σὲ τὶς ἡδονές πού τὰ ἀντικείμενα προσφέρουν στὰ αἰσθητήρια ὄργανα καὶ στὴ συνέχεια σὲ τὶς ἀπολαύσεις πού δίνει ἡ ἐσωτερικὴ ἡδονή, αὐτὴ δηλαδή πού παρέχει ἡ καλλιτεχνία, ἡ συντροφιά τῶν φίλων καὶ οἱ προσωπικὲς σχέσεις, ἡ κοινωνικὴ συμβίωση, ἡ ἁρμονία ἀλλὰ καὶ ὁ ἔρωτας καὶ οἱ χαρὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἄν καὶ τονίζει πὼς «Τὴν ἀληθινὴ σοφία θὰ τὴ βροῦμε σὲ εὐθυμίες συζητήσεις μας περισσότερο παρὰ στοὺς τυπικοὺς διαλογισμοὺς τῶν σχολῶν, σὲ φιλικὲς συντροφίες μας καλύτερα παρὰ σὲ κούφιες συζητήσεις τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν δῆθεν πατριωτῶν... Γεμάτοι λήθη γιὰ τὸ παρελθόν, ἀσφαλεῖς γιὰ τὸ μέλλον, ἂς χαροῦμε ἐδῶ τὸ παρόν. Καὶ ὅσο θὰ ὑπάρχουμε ἀκόμη, ἂς προσηλωνόμαστε σὲ κάποιο ἀγαθὸ πέρα ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ πεπρωμένου ἢ τῆς τύχης. Ἡ αὐριανὴ μέρα θὰ φέρει μαζί της τὶς δικές της ἡδονές ἢ, ἐάν ἀπογοητεύσει τὶς ἀγαπημένες ἐπιθυμίες μας, θὰ ἀπολαύσουμε τουλάχιστον τὴν ἡδονὴ νὰ στοχαζόμαστε τὶς ἡδονές τοῦ σήμερα»⁶⁹, ἀπόψεις πού συνάδουν μὲ τὴν ἐπικούρεια φιλοσοφία. Ὁ Hume ἀναγνωρίζει τελικὰ πὼς ἡ ζωὴ πού προσφέρει ὁ Ἐπικούρειος, μολονότι χωρὶς προβλήματα, εἶναι ἐπιφανειακὴ, ἀφοῦ φαίνεται νὰ μὴ συνεισφέρει τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ στὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐπιχειρηματολογεῖ καὶ στὸ δοκίμιο τοῦ «Ὁ Στωϊκός», ὅπου καὶ πάλι προβαίνει σὲ διάκριση μεταξὺ τέχνης καὶ φύσης ὑποστηρίζοντας τώρα πὼς ἡ φύση ἔχει προνοήσει νὰ δώσει τὴν διάνοια στὸν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος μὲ τὴν τέχνη καὶ τὴ φιλοπονία του ὑπερβαίνει τὶς φυσικὲς ἀδυναμίες καὶ τελειοποιεῖ τὶς σωματικὲς του δυνάμεις καὶ ἱκανότητες. Τονίζοντας πὼς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ

66. Ὁ Ἐπικούρειος, ἐνθ' ἄν., σ. 160.

67. Αὐτόθι.

68. *Essays*, σσ. 138-140. Πβ. μτφρ. Ε. Π. Παπανοῦτσος, σσ. 160-162.

69. Αὐτόθι, σ. 164.

ἐπιτύχει τὴν ἠθική του ἀνάπτυξη, νὰ ἀποβεῖ πολιτισμένος πολίτης, νὰ γίνῃ ἄνθρωπος τῆς ἀρετῆς καὶ νὰ ὑποτάξῃ τὰ πάθη του μαθαίνοντας ἀπὸ τὸν λόγο, παραδέχεται πὺς ὁ Στωϊκὸς σοφὸς κυριαρχεῖ στὰ πάθη του καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπερβαίνει τὸν ἐπικούρειο γιατί ἔχει μιὰ ἄμεση θέαση τῆς ἀρετῆς, ἐπιτυγχάνοντας ἔτσι τὴν ἁρμονία, τὴ συμμετρία καὶ τὴν τάξη πού ὁ Θεὸς ἐπιτυγχάνει στὸ σύμπαν⁷⁰. Ὁ Στωϊκὸς σοφὸς κοιτάζει μὲ ἡδονή, ἀνάμεικτη μὲ συμπόνοια, τὶς πλάνες τῶν ἀπατημένων θνητῶν πού τυφλὰ ἀναζητοῦν τὸν ἀληθινὸ δρόμο τῆς ζωῆς καὶ κυνηγοῦν τὰ πλούτη, τοὺς τίτλους ἢ τὴ δύναμη, νομίζοντας ὅτι αὐτὰ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν αὐθεντικὴ εὐδαιμονία, διατηρεῖ μιὰν ἀδιάφορη στάση γιὰ τὶς ἐπίγειες ἡδονές, περιορίζει τὴν εὐχαρίστησή του στὴ λύπη πού ἐκφράζει γιὰ τὶς ἀθλιότητες τῆς ἀνθρωπότητας, σκληραίνει τὴν καρδιά του, ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀπάθειά του αἰσθάνεται τὸ θέλγητρο τῶν κοινωνικῶν συμπαθειῶν καὶ ἱκανοποίηση ἀπὸ τὰ συναισθήματα φιλανθρωπίας πού δοκιμάζει»⁷¹. Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Hume: «Στὸν ἀληθινὰ σοφὸ καὶ πατριώτη ἔχει συνενωθεῖ ὅτιδήποτε ξεχωρίζει τὴν ἀνθρώπινη φύση ἢ ὑψώνει τὸν θνητὸ ἄνθρωπο ἕως τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν Θεό. Ἡ ἡπιότερη καλοσύνη, ἡ πιὸ ἀπτόνη ἀποφασιστικότητα, τὰ τρυφερότερα συναισθήματα, ἡ ὑπέρτατη ἀγάπη τῆς ἀρετῆς, ὅλα αὐτὰ ἐμψυχώνουν διαδοχικὰ τὸ ἐκστατικὸ στηθος. Τί ἱκανοποίηση, ὅταν βλέπει μέσα του, νὰ βρίσκει τὰ πρὸ θεωρυβώδη πάθη συντονισμένα σὲ σωστὴ ἁρμονία καὶ ὁμόνοια καὶ κάθε κακόφωνον ἦχο ἐξορισμένον ἀπ' αὐτὴ τὴν γοητευτικὴ μουσική! Ἐὰν ἡ θεὰ ἀκόμη καὶ τῆς ἀψυχῆς ὁμορφιάς εἶναι τόσο ἀπολαυστική, ἐὰν θέλγει τὶς αἰσθήσεις καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ καλὴ μορφή εἶναι ξένη σὲ μᾶς – ποιά πρέπει νὰ εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἠθικῆς ὁμορφιάς; Καὶ ποιά ἐπιρροὴ πρέπει νὰ ἔχει ὅταν ὁμορφαίνει τὸ δικό μας πνεῦμα καὶ εἶναι ἔργο τῆς δικῆς μας σκέψης καὶ φιλοπονίας;»⁷². Ὁ Στωϊκὸς φιλάνθρωπος εἶναι κατὰ τὸν Σκῶτο φιλόσοφο ἀνώτερος ἀπὸ τὸν ἀρεσκόμενο στὶς συναναστροφές Ἐπικούρειο. Εἶναι αὐτὸς πού ἀναγνωρίζει τὴν ἀγαθότητα τοῦ Δημιουργοῦ του, ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸ μερίδιο πού τοῦ ὀρίζει ὁ Ὑπέρτατος Ρυθμιστὴς τῶν πάντων⁷³, εἶναι αὐτὸς πού συνδέει τὴν συμπεριφορὰ του μὲ τὸν δημόσιο χῶρο καὶ τὴν ἀρετὴ μὲ τὸ κίνητρο. Ὁ Hume μερικὲς φορὲς ἀναφέρεται σὲ στωϊκοὺς φιλοσόφους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς πού θεωροῦνται στυλοβάτες τῆς ἀρετῆς, ὅπως ὁ Βροῦτος καὶ ὁ Κάτων, τῶν ὁποίων ἡ ἀρετὴ συνδέεται μὲ τὴ δημόσια συμπεριφορὰ καὶ ὁ πατριωτισμός τους μὲ τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς συνείδησης. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει: «Ἡ ἀρετὴ

70. D. HUME, *Ὁ Στωϊκὸς*, μτφρ. Ε. Π. Παπανοῦτσος, σσ. 169-173.

71. *Αὐτόθι*, σσ. 174-75.

72. *Αὐτόθι*, σ. 176.

73. *Αὐτόθι*, σ. 178.

καὶ ἡ ἀγαθὴ πρόθεσις τοῦ Κάτωνα καὶ τοῦ Βρούτου εἶναι μὲ τὸ πα-
ραπάνω ἀξιέπαινες. Ἀλλὰ ποιὸν σκοπὸ ὑπηρετήσῃ ὁ ζῆλος τους; Μόνο
γιὰ νὰ ἐπισπεύσῃ τῇ μοιραίᾳ διαδρομῇ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύμα-
τος καὶ νὰ κάνει τοὺς σπασμούς καὶ τὶς ἐπιθανάτιες ἀγωνίες του πιὸ
βίαιες καὶ ὀδυνηρές»⁷⁴. Ἄλλωστε, καὶ στὸ δοκίμιό του «Ὁ Σκεπτικός»,
ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτὸς ποὺ κρίνει τὶς ἄλλες φιλοσοφικὲς σχολές, ὑπο-
στηρίζει πὼς «ὅλες τους περιορίζουν τὶς ἀρχές τους καὶ δὲν λογα-
ριάζουν τὴν ἀπέραντη ποικιλία ποὺ τόσο πολὺ ἔχει ἀγαπήσῃ ἡ Φύσις
σὲ ὅλους τοὺς χειρισμούς της ... τοῦτο συμβαίνει στοὺς διαλογισμούς
τους γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ σὲ μεθόδους ποὺ προτείνουν γιὰ
νὰ φτάσουμε στὴν εὐτυχία»⁷⁵, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ θέσις ὅτι «Μὲ μιὰ
λέξη ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ κυβερνιέται περισσότερο ἀπὸ τὴν τύχη παρὰ
ἀπὸ τὸ λογικό...», γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἄλλωστε ἐπισημαίνει πὼς τὸ «νὰ
περιορίσουμε τὴ ζωὴ μέσα σ' ἓναν κανόνα ἢ μέθοδο ἀκρίβειας, εἶναι
γενικὰ μιὰ ὀδυνηρὴ καὶ συχνὰ ἀκαρπὴ ἀπασχόλησις»⁷⁶. Οἱ ἀναφορὲς
τοῦ Hume σὲ γενικοὺς νόμους καὶ ἀρχές εἶναι συχνές καὶ ἀφοροῦν
τόσο τὴν ἠθικὴ ὅσο καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ του θεωρία.
Συχνὰ ἡ ἀναφορὰ του σὲ ἀρχές ἢ σὲ γενικοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς
καὶ κριτικῆς, εἶναι γενικευτικὴ⁷⁷, ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ στοὺς νόμους αὐτοί,
τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πολιτεία, ταυτίζονται μὲ τοὺς γενικοὺς
ἀκαμπτους κανόνες «general inflexible rules», καὶ εἶναι νόμοι ποὺ τε-
λικὰ ἐπιτρέπουν τὴ διάκρισις σὲ μιὰ πολιτισμένη κοινωνία⁷⁸, διάκρισις
ποὺ ὀφείλεται στὴ φυσικὴ μας τάσις «νὰ λαμβάνουμε ὑπόψιν τοὺς χα-
ρακτηῖρες καὶ τὶς περιστάσεις ποὺ ἀφοροῦν τὰ πρόσωπα»⁷⁹. Τὸ ἴδιο
ἰσχύει κατ' αὐτὸν καὶ μὲ τοὺς φιλοσόφους οἱ ὁποῖοι «περιορίζουν
πάρᾳ πολὺ τὶς ἀρχές τους καὶ δὲν λογαριάζουν τὴν ἀπέραντη ποικιλία
ποὺ τόσο πολὺ ἔχει ἀγαπήσῃ ἡ Φύσις σὲ ὅλους τοὺς χειρισμούς της...

74. D. HUME, That Politics may be reduced to a Science, *Essays*, σ. 30, καὶ Ἡ πολιτικὴ
μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐπιστήμη, *Δοκίμια, Οἰκονομικά, Ἱστορικά, Πολιτικοκοινωνικά*, μτφρ. Ε. Π.
Παπανοῦτσος, Ἀθήνα, ἐκδ. Παπαζήση, 1979, σ. 70. [Ὁ Κάτων (95-46 π.Χ.) ἦταν ἐγγονὸς
τοῦ πολιτικοῦ καὶ συγγραφέα Κάτωνα καὶ θεῖος τοῦ Μάρκου Ἰουνίου Βρούτου (85?-42
π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀργότερα νυμφεύθηκε τὴν κόρη τοῦ Κάτωνος].

75. D. HUME, Ὁ Σκεπτικός, ἐνθ' ἄν., σ. 183.

76. *Αὐτόθι*, σ. 206.

77. T. HEARN, General Rules in Hume's *Treatise*, *Journal of the History of Ideas*, 8, 1970
σσ. 405-422, καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, General Rules and the Moral Sentiments in Hume's *Treatise*,
Review of Metaphysics, 30, 1976, σσ. 57-72.

78. D. HUME, Enquiry Concerning the Principles of Morals, Appendix 3, 6: «[general
laws] regard alone some essential circumstances of the case, without taking into
consideration the character, situations, and connections of the person concerned, or any
particular consequences which may result from the determination of these laws, in any
particular case which offers». Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, N. MCARTHUR, David Hume's Legal
Theory: The Significance of General Laws, *History of European Ideas*, 30, 2004, σσ. 149-166.

79. *Treatise*, 3, 2· 6, 9.

Ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα μας εἶναι στενὸ καὶ συσταλμένο, δὲν μπορούμε νὰ ἀπλώσουμε τὴν κατανόησή μας ἕως τὴν ποικιλία καὶ τὴν ἔκταση τῆς Φύσης, ἀλλὰ φανταζόμαστε ὅτι ἐκείνη εἶναι τόσο περιορισμένη στοὺς χειρισμούς της ὅσο ἐμεῖς στὶς θεωρήσεις μας»⁸⁰.

Ἀναμφίβολα, στὰ δοκίμιά του δὲν κάνει σαφὴ τὴ θέση του πρὸς ποιά ἀπὸ τὶς σχολές τῆς ἀρχαιότητος εἶναι φιλικὰ προσκείμενος, πράγμα πὺν γίνεται ὥστόσο στὸ *Inquiry*. Οἱ σχέσεις τοῦ Hume μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία θεωροῦνται πὺς εἶναι πὺ στενές μὲ τὸν Ἐπικουρισμὸ καὶ τὸν ἀκαδημεικὸ Σκεπτικισμὸ παρὰ μὲ τὸν Στωϊκισμὸ. Ο Hume γνῶριζε καλὰ τὸν Κικέρωνα, ὁ ὁποῖος, μολονότι συνδέεται γενικώτερα ἀπὸ ἄποψη ἀντιλήψεων μὲ τοὺς Στωϊκοὺς διακρινόταν γιὰ τὸν ἐκλεκτικισμὸ του, ἂν καὶ ὁ ἴδιος κατέτασσε τὸν ἑαυτὸ του ἀνάμεσα στοὺς ἀκαδημεικοὺς Σκεπτικούς, κατὰταξη πὺ ἀκολουθεῖ γι' αὐτὸν καὶ ὁ Hume. Ὁ Hume γνῶριζε τὸ ἔργο τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων, ἰδίως τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Κλεάνθη καὶ τοῦ Χρυσίππου, ἐνῶ στὸ δοκίμιό του «Ὁ Στωϊκός» στηρίζεται κυρίως στὸ τρίτο βιβλίο τοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνος *De finibus*, ὅπου γίνεται συζήτηση γιὰ τὴ στωϊκὴ ἠθική⁸¹. Ἐπιχειρώντας μιὰ συγκριτικὴ ἀντιπαράθεση ἀπόψεων τῶν σχολῶν τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας μὲ αὐτὲς τοῦ Hume, ὁ P. Loftson διαπιστώνει πὺς «οἱ Στωϊκοὶ πίστευαν στὴ φυσικὴ θεολογία καὶ στὴν ἐγγενὴ ἠθικὴ πραγματικότητα, τὴν ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐπιθυμίες, θέσεις πὺ δὲν δέχονταν οἱ Ἐπικουρείοι καὶ ὁ Hume. Οἱ Στωϊκοὶ πίστευαν, ἐπίσης, πὺς τὰ πάθη πρέπει νὰ ἐλαχιστοποιοῦνται πρὸς ὄφελος τοῦ λόγου, ἐνῶ οἱ Ἐπικουρείοι καὶ ὁ Hume, μολονότι δέχονταν πὺς ὁρισμένοι τρόποι ζωῆς ὁδηγοῦν στὴν εὐδαιμονία, ὥστόσο ὑποστήριζαν πὺς ἡ συμπεριφορὰ μας ὀφείλει νὰ στηρίζεται μόνο στὰ πάθη»⁸². Ὁ ἴδιος μελετητὴς διαπιστώνει, ἐπίσης, κοινὰ σημεῖα σὲ ὅλες τὶς ἑλληνιστικὲς σχολές φιλοσοφίας, ὅπως ἡ ἀταραξία καὶ ἡ εὐδαιμονία, καὶ ἰδιαίτερα τονίζει πὺς ὁ Σκῶτος φιλόσοφος μοιράζεται μαζὶ μὲ τοὺς Στωϊκοὺς τὴν πίστη στὴν εἰμαρμένη ἀλλὰ καὶ τὴν ἄποψη περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης, πὺ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν Χρύσιππο καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Κικέρωνα στὸ *De Fato*, καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὺς θεωρητικὰ ὁ Hume παραμένει περισσότερο κοντὰ στὶς ἀπόψεις τοῦ Ἐπικουρισμοῦ καὶ τοῦ ἀκαδημεικοῦ Σκεπτικισμοῦ⁸³. Ὁ ἀντι-στωϊκισμὸς τοῦ Hume εἶναι ἐπίσης φανερός στὸ δοκίμιό του «Οἱ ἠθικὲς προκαταλήψεις», ὅπου κατακρίνει τὸν μηδενιστὴ τῆς

80. *Essays*, σ. 159, καὶ μτφρ. Ε. Π. Παπανοῦτσος, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 183.

81. Πὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. Α. ΡΟΤΚΑΥ, *The Passion for Happiness: Samuel Johnson and David Hume*, Ithaca, Cornell University Press, 2000.

82. P. LOFTSON, Hellenism, Freedom, and Morality in Hume and Johnson, *Hume Studies*, 27, 2001, σσ. 161-172.

83. *Αὐτόθι*.

ἐποχῆς του, πὺν ἀπορρίπτει τὶς πολιτισμικὲς ἀξίες ὡς «χειμερινὲς καὶ ρομαντικὲς», καὶ ἀποδέχεται τὸν σκεπτικιστὴ πὺν διερευνᾷ τὴν ἠθικότητα καὶ ἀπορρίπτει τὴν μὴ ρεαλιστικὴ φιλοσοφικὴ δραστηριότητα⁸⁴. Συγκρίνοντας τὸν μηδενιστὴ, πὺν καταστρέφει τὴν κοινωνία, μὲ τὸν Στωϊκὸ, πὺν καταστρέφει τὸ ἄτομο, χαρακτηριστικὰ γράφει στὸ δοκίμιό του «Οἱ ἠθικὲς προκαταλήψεις»: «Υπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη διάθεση πὺν μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ σὲ μερικὸς μνηστῆρες τῆς σοφίας... Ἐννοῶ ἐκείνη τὴν σοβαρὴ φιλοσοφικὴ προσπάθεια γιὰ τελειότητα, πὺν, μὲ τὸ πρόσχημα νὰ μεταρρυθμίσει προκατάληψη καὶ πλάνες, πλήττει ὅλα τὰ πιὸ προσφιλῆ συναισθήματα τῆς καρδιάς καὶ ὅλες τὶς χρήσιμες προλήψεις καὶ τὰ ἐνστικτα πὺν μποροῦν νὰ κυβερνοῦν ἓνα ἀνθρώπινο πλάσμα. Οἱ Στωϊκοὶ ἦταν ἀξιοσημεῖωτοι μέσα στοὺς Ἀρχαίους γι' αὐτὴ τὴ μωρία. Θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ μὴν τοὺς εἶχαν ἀντιγράψει τόσο πολὺ πιστὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιοσέβαστους χαρακτῆρες τῶν τελευταίων χρόνων...»⁸⁵. Στὸ ἴδιο δοκίμιο, εἶναι, ἐπίσης, ἐπικριτικὸς στὴν ἀπάθεια καὶ τὴν ἀδιαφορία πὺν ὑποστήριζαν ὀρισμένοι φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ στὴ σκληρότητά τους ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ τους καὶ τοὺς ἄλλους. Ἀναφερόμενος στὸν Στατίλιο, Ἐπικούρειο ὁ ὁποῖος ἐρωτήθηκε ἀπὸ τὸν Βροῦτο ἂν θὰ μετεῖχε στὴν δολοφονία τοῦ Καίσαρα, γράφει χαρακτηριστικὰ, ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (*Βίοι*, 12): «Ὅταν ὁ Βροῦτος ἰκέτεψε τὸν Στατίλιο νὰ γίνῃ μέλος ἐκείνου τοῦ εὐγενικοῦ ὁμίλου πὺν ἔδωσε τὸ θεάρεστο πλῆγμα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς Ρώμης, αὐτὸς ἀρνήθηκε νὰ τὸν ἀκολουθήσει, λέγοντας ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι μωροὶ ἢ τρελοὶ καὶ δὲν ἀξίζουν νὰ ἐνοχλήσῃ ἓνας σοφὸς ἄνθρωπος τὸ κεφάλι του γι' αὐτοὺς». Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης τὸ ἀπόσπασμα πὺν ἀκολουθεῖ, ἀπὸ τὸ ἴδιο δοκίμιο τὸ ὁποῖο γράφτηκε τὸ 1739, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ *Treatise* καὶ περιελήφθη στὸν δεῦτερο τόμο τῶν *Essays, Moral and Political*, ὅπου κατακρίνει τὴν ἀπάθεια, ἀντλώντας ἀπὸ τὸ *Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου* καὶ ἀπὸ τὸν Κικέρωνα (*Tusculan Disputations*, I, 43), ἀναφερόμενος στὸν Διογένη τὸν Κυνικό: «Ὅταν ὁ φίλος σας βρῖσκεται σὲ θλίψη, λέγει ὁ Ἐπικτήτος, μπορεῖτε νὰ προσποιηθεῖτε συμπάθεια γι' αὐτόν, ἐὰν τοῦτο τὸν ἀνακουφίζει. Ἀλλὰ προσέξτε, μὴν ἐπιτρέψετε σὲ κάποια συμπόνια νὰ βυθιστεῖ στὴν καρδιά σας ἢ νὰ διαταράξῃ τὴν ἡρεμία σας πὺν εἶναι ἡ τελειότητα τῆς σοφίας. Ὅταν ὁ Διογένης, ὄντας ἄρρωστος, ἐρωτήθηκε ἀπὸ τοὺς φίλους του τί πρέπει νὰ κάνουν γι' αὐτόν ἐπειτὰ ἀπὸ τὸν θάνατό του, Ρίξτε με –εἶπε– ἔξω στὰ χωράφια. Τί; Ξαναρώτησαν ἐκεῖνοι, στὰ πουλιὰ ἢ στὰ θηρία; Ὁχι ἀποκρίθηκε.

84. Πβ. Μ. Α. STEWART, *The Stoic Legacy...*, σ. 178.

85. *Of Moral Prejudices, Essays*, σ. 539, καὶ μτφρ. Ε. Π. Παπανοῦτσος, 1979, σ. 246.

βάλετε κοντά μου ένα ρόπαλο, για να υπερασπίζομαι με τοῦτο τὸν ἑαυτό μου. Πὰ ποιὸν σκοπό;, λένουν ἐκεῖνοι. Δὲν θὰ ἔχεις καμὴν αἴσθηση, οὔτε καμὴ δύναμη γιὰ νὰ χρησιμοποιεῖς. Τότε –φώναξε ὁ Διογένης– ἐὰν μὲ καταβροχθίσουν τὰ θηρία, θὰ τὸ αἰσθανθῶ περισσότερο; Δὲν ξέρω κανένα ἀπὸ τὰ λόγια ἐκείνου τοῦ φιλοσόφου, ποὺ δείχνει πὺ φανερά τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν σκληρότητα τῆς ἰδιοσυγκρασίας του»⁸⁶. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα σχόλια τοῦ Hume γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς τῆς ἀρχαιότητος ἀνευρίσκονται, ἐπίσης, στὸ ἔργο του *The Natural History of Religion*, ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὸν φιλοσοφικό τους ἐνθουσιασμό ποὺ ἐνώνεται μὲ τὴ θρησκευτικὴ προκατάληψη⁸⁷ ἀλλὰ καὶ στοὺς *Dialogues Concerning Natural Religion*, ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸν θάνατό του, τὸ 1779, ἐνῶ στὸ πρῶτο *Enquiry* (sec. V. pt. I), ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Stewart, ὁ Hume ἀντιθέτει μὲ κριτικὸ τρόπο τὸν Στωϊκισμό στὸν Σκεπτικισμό, καθότι ὁ πρῶτος ὑποστηρίζει καὶ ὁ δεύτερος ἀναστέλλει «the supine indolence of mind, its rash arrogance, its lofty pretensions, and its superstitious credulity». Παράλληλα, θεωρεῖ πὺς ὁ Σκεπτικὸς δὲν ὑπονομεύει τὴν «κυρίαρχη κλίση τοῦ φιλοσόφου», γιὰ νὰ ἀποφανθεῖ τελικὰ ὅτι τόσο ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικτήτου ὅσο καὶ τῶν ἄλλων Στωϊκῶν δὲν εἶναι «παρὰ ἓνα ἐξευγενισμένο σύστημα ἐγωῖσμοῦ»⁸⁸. Ἐνα γενικευτικὸ σχόλιο αὐτοῦ, ποὺ ἐκφράζεται στὸ δοκίμιο «Of the Rise and Progress of the Arts and Sciences», ἀναφέρεται στὴν τυφλὴ ὑποταγὴ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων σὲ διάφορους δασκάλους μέσα σὲ μιὰ σχολὴ καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τὴν ἐμμονὴ σὲ συγκεκριμένους φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις: «Μὲ τὴν ἀναβίωση τῆς παιδείας, οἱ σχολὲς ἐκεῖνες τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Ἐπικουρείων, τῶν Πλατωνικῶν καὶ τῶν Πυθαγορείων, δὲν μπόρεσαν ποτὲ νὰ ξανακερδίσουν πίστωση ἢ αὐθεντία. Καὶ ταυτόχρονα, μὲ τὸ

86. *Αὐτόθι*.

87. D. HUME, *The Natural History of Religion*, ἐπιμ. ὑπό. H. E. Root, London, Black, 1956, σσ. 62-63: «The Stoics bestowed many magnificent and even impious epithets on their sage; that he alone was rich, free, a king, and equal to the immortal gods. They forgot to add, that he was not inferior in prudence and understanding to an old woman. For surely nothing can be more pitiful than the sentiments, which that sect entertain with regard to religious matter; while they seriously agree with the common augurs, that, when a raven croaks a noise from the left, it is a good omen; but a bad one, when a rook makes a noise from the same quarter. Panaetius was the only Stoic, among the Greeks, who so much as doubted with regard to auguries and divinations. Marcus Antoninus tells us, that he himself had received many admonitions from the gods in his sleep. It is true, Epictetus forbids us to regard the language of rooks and ravens; but it is not, that they do not speak truth: It is only, because they can foretell nothing but the breaking of our neck or the forfeiture of our estate; which are circumstances, says he, that nowise concern us. Thus the Stoics join a philosophical enthusiasm to a religious superstition. The force of their mind, being all turned to the side of morals, unbent itself in that of religion».

88. Πβ. σχετικὰ M. A. STEWART, *The Stoic Legacy...*, ἐνθ' ἄν.

παράδειγμα της πτώσης τους, οί άνθρωποι κρατήθηκαν νά μὴν ὑποταχθοῦν μὲ τέτοιο τυφλὸ σεβασμὸ σ' ἐκεῖνες τίς νέες φιλοσοφικὲς σχολές πού ἀποπειράθηκαν ν' ἀποκτήσουν κυριαρχία ἀπάνω τους»⁸⁹.

Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Σκώτων φιλοσόφων καὶ διανοουμένων γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Shaftesbury. Ὡς κύριες πηγὲς πρόσληψης τῶν στωϊκῶν ἀντιλήψεων χρησίμευαν ὁ Σενέκας, ὁ Ἐπίκτητος καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, καὶ ὡς δευτερεύουσες ὁ Κικέρων, ὁ Πλούταρχος, ὁ Διογένης καὶ ὁ Σμπλίκιος. Ἡ ἐπίδραση τῶν Στωϊκῶν εἶναι ἐμφανὴς στὸν Hutcheson, στὸν Smith καὶ στὸν Reid, ἀλλὰ καὶ στὴ διδασκαλία καὶ τὴν κηρυγματικὴ ρητορικὴ τῶν Adam Ferguson καὶ Hugh Blair. Ὁ Hume, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτούς, τέθηκε κριτικὰ στὸν Στωϊκισμὸ καὶ ὁδηγήθηκε πρὸς τὸν Σκεπτικισμὸ μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἔργων τοῦ Κικέρωνος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλὴς στὴ Σκωτία τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν παραμονή του στὴ Γαλλία, στίς ἀρχές τοῦ 1740, ἐνῶ οἱ ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὸν Στωϊκισμὸ καὶ τὸν Χριστιανισμὸ μποροῦν νά ἀναχθοῦν στὸ γεγονὸς ὅτι τόσο ὁ πρῶτος ὅσο καὶ ὁ δεύτερος στηρίζονται στὸν λόγο καὶ παραβλέπουν τὸ συναίσθημα. Ἡ γνωστὴ ἀπόφαση τοῦ Hume σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ὁ λόγος ὀφείλει νά εἶναι σκλάβος τῶν παθῶν», φανερώνει, ἐνδεχομένως τὴν ἀντι-στωϊκὴ διάθεσή του, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους γνωστοὺς Σκώτους διανοούμενους καὶ ἐκκλησιαστικοὺς φορεῖς, οἱ ὁποῖοι νίοθέτησαν, ἂν καὶ ὄχι ἄκριτα, τίς ἠθικὲς ἀντιλήψεις τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων.

Ἀ. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
(Ἀθῆναι)

89. D. HUME, *Essays, Moral, Political...*, σ. 123, καὶ μτφρ. Ε. Π. Παπανοῦτσος, σ. 69.

THE PRESENCE OF STOICISM IN THE SCOTTISH ENLIGHTENMENT

Abstract

The presence of Stoicism in the Scottish Enlightenment is attested since the beginning of 18th century, but is most eminent after 1740, when some academics and clerics opposed Hume's scepticism as expressed in his *Treatise of Human Nature* (1739-40). In 18th century Scotland, Stoicism is a subject of discussion amongst moderate Scottish *literati* and is incorporated into the teaching practices of the Scottish Universities, but also into the ecclesiastical sermons that advocated the personal virtue of Christian Stoicism. For the reception of the Stoic ideas, Seneca, Epictetus and Marcus Aurelius were used as primary sources, while Cicero, Plutarch, Diogenes and Simplicius as secondary. The moral ideas of Zeno of Citium and later Stoicism influenced Francis Hutcheson, Professor of Moral Philosophy at the University of Glasgow and George Turnbull, Professor of Philosophy at the University of Aberdeen. Both Professors stressed Christianity's compatibility with Stoicism and influenced with their teaching Scottish moral theory. Stoic ethics was also influential to moderate Edinburgh *literati*, such as Adam Ferguson and Hugh Blair, but mostly to Adam Smith's moral theory. Adam Smith formulated a moral theory based on the concepts of the «moral sense», «moral judgment», «sympathy», and that of the «impartial spectator». Stoic influences are obvious in his views on duty and propriety, the latter being identified with Cicero's sense of duty or *decorum*. Smith also incorporated into his theory Stoic views on cosmopolitanism and nature's cosmic harmony, while his views on the «impartial spectator» formulate an original theory based on Stoic views. Smith also criticized «Stoic apathy and indifference» which he rejected, as did their views on suicide, and commented on their view that reason prevails into passion by recognizing the role of the sentiments in the context of moral judgments. Nevertheless, David Hume was critical to Stoicism and was led into Scepticism via the study of Cicero, while his objections to both Stoic and Christian thought were grounded on their support to reason and the negligence of emotion. In his *Essays*, Hume is critical to apathy that many ancient philosophers advocated and to the harshness they imposed on themselves; he is also critically contrasting Stoicism to Scepticism since the first advocates while the second suspends «the supine indolence of mind, its rash arrogance, its lofty pretensions, and its superstitious credulity».

Athanasia GLYKOFRYDI-LEONTINI
(Athens)